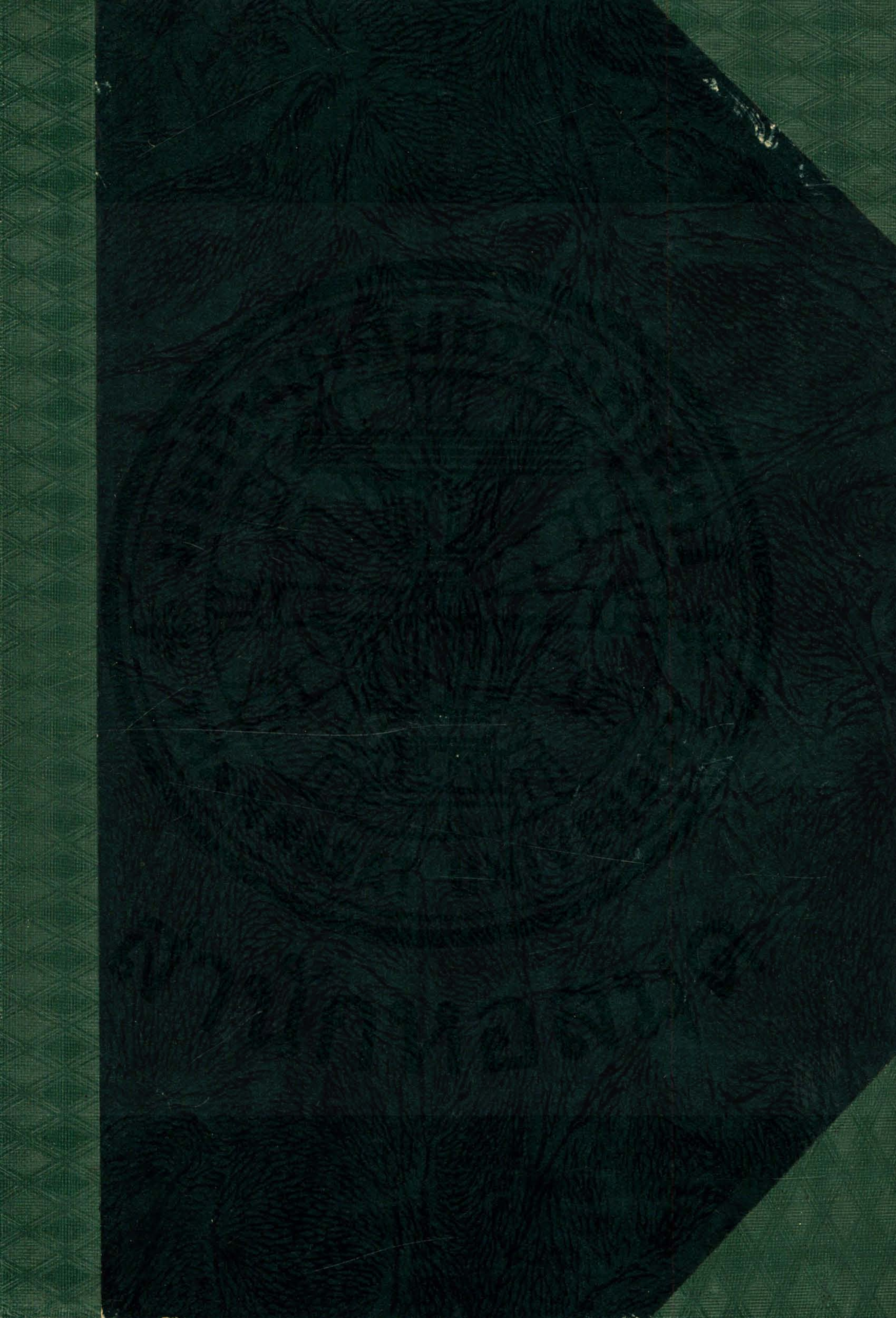

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

กับเทศนา

เทวธรรมกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า ฯ

แล

อัปปมาทกถา ของพระสาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาส

มีพระบรมราชโองการโปรดเกล้า ฯ ให้พิมพ์

ในงานพระราชทานเพลิงพระศพ

สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

ณพระเมรุท้องสนามหลวง

เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๖๖

พิมพ์ที่โรงพิมพ์โสภณพิพรรฒธนากร

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

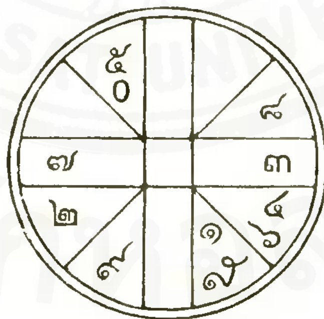
คำนำ

มีพระบรมราชโองการดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งว่า ในงารพระราชทานเพลิงพระศพ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ที่พระเมรุท้องสนามหลวงในเดือนธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๖ มีพระราชประสงค์จะทรงสร้างหนังสือพระราชทานแจกเปนที่ระลึก เพิ่มเติมในการพระราชกุศลทักษิณานุปทาน ซึ่งทรงบำเพ็ญสนองพระคุณุปการแห่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ ฯ พระองค์นั้น อีกสักอย่างหนึ่ง แต่ได้ทราบฝ่าลอองธุลีพระบาทว่าเมื่อในปีที่ล่วงมาแล้ว สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการทรงปรารภจะฉลองพระชัณษา ซึ่งเสมอด้วยพระชนมายุพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระบรมชนกนาถ แลพระชนมายุสมเด็จพระปิยมาวดี พระชนนี เมื่อปลายปี ได้ทรงสร้างหนังสือเตรียมไว้สำหรับจะแจกในงารฉลองพระชัณษานั้น ๒ เรื่อง แต่ทรงเลื่อนกำหนดงารมายังมิได้ทำ แลมาสิ้นพระชนม์เสีย หนังสือนั้นยังมีค้างอยู่ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าถ้าใช้หนังสือ ๒ เรื่องนั้นเปนหนังสือแจกให้สมพระประสงค์ของสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ จะดีกว่าหาหนังสือเรื่องอื่นพิมพ์ขึ้นใหม่ จึงดำรัสสั่งให้กรรมการหอพระสมุดวชิรญาณสำหรับพระนคร รับหนังสือนั้นมาพิมพ์เพิ่มจำนวนขึ้นให้พอพระราชทานในงารพระเมรุท้องสนามหลวง แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ข้าพเจ้าผู้มีชื่ออยู่ข้างท้ายคำนำนี้ แต่งเรื่องพระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ พิมพ์ไว้ด้วย.

พระประวัติ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ขัตติยพิศาลสุรบดี บรมราชินีศรีพัชรินทรภราดร สโมสรอเนกนิติปรีชา มหาสุมันตยานุวัตรวิบุลย์ ไพรัชราชกิจจาตุลย์สุนทรปฏิภาณ นิรุกติญาณวิทยาคณาทิศาสตร์ โหรกลานุวาทนานาปกรณ์ เกียรติกำจรจิรกาลบริบูรณ์คุณสารสมบัติ สุจริตสมาจารวัตรมัทวเมตตาชวาธยาศรัย ศรีรัตนตรัยสรณธาดา กัลยาณธรรมมิกนาถบพิตร ทรงพระนามเดิมว่า พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ ประสูติในพระบรมมหาราชวัง เมื่อณวันเสาร์ที่ ๒๗ พฤศจิกายน ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ มีดวงพระชันษา ดังนี้

แลเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวพระราชทานพระนามนั้น พระราชทานพระพรด้วยคาถาพระราชนิพนธ์ ดังต่อไปนี้

๑ เทวญฺญตโรทยวํโส อิติ เสฏฺฐาภิเธยฺยโต
นามํ โหตุ กุมารสฺส อิมสฺเสว ปิยสฺส เม
รตนตฺตยเตเชน มยฺหญฺจ ปุญฺญเตชสา
อยํ ทีฆายุโก โหตุ กุมาโร มม ปุตฺตโก
อโรโค สุขิโต โหตุ ยสวา ปริวารวา
สมนฺนาคโต จ โหตุ ตถารูเปน เตชสา
ยถาสกํ รกฺเขยฺย มาตรํ อญฺญโปสโต
กุลญฺจ อนุรกฺเขยฺย เปตฺติกมฺปิ อนาคเต ฯ

คำแปลคาถาพระราชนิพนธ์[๑]

"คำว่า เทวัญอุไทยวงศ จงเปนนามแห่งกุมารนี้แล ผู้เปนที่รักของเรา โดยเปนนามาภิธัยอันประเสริฐ เพราะเดชแห่งพระรัตนตรัยด้วย เพราะเหตุแห่งบุญของเราด้วย ขอกุมารผู้เปนบุตรของเรานี้ จงมีอายุยืนนาน มีความสุขสำราญ ไม่มีโรค มียศ มีบริวาร แลประกอบด้วยเดชเห็นปานนั้น พึงรักษามารดาของตนอย่างไร จากบุรุษอื่น แล พึงตามรักษาตระกูล แม้เปนของบิดาไว้ในอนาคตกาล ฯ"

สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ เปนที่ ๒ ในพระเจ้าลูกเธอที่เจ้าจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งทรงสถาปนาเปนสมเด็จพระปิยมาวดีศรีพัชรินทรมาตา ในรัชกาลปัจจุบันนี้ เปนพระชนนี, พระองค์ที่ ๑ คือ

---

๑ คำแปลคาถาพระราชนิพนธ์นี้ พระสาสนโสภณ (เจริญ) วัดเทพศิรินทรแปล

พระองค์เจ้าชายอุณากรรณอนันตนรชัย ประสูติเมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ พระองค์ที่ ๒ สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ประสูติเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๐๑ พระองค์ที่ ๓ สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารีรัตน ประสูติเมื่อปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๓ พระองค์ที่ ๔ สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า พระบรมราชเทวี ประสูติเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๐๕ พระองค์ที่ ๕ สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ ฯ ประสูติเมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๐๖ พระองค์ที่ ๖ กรมพระสวัสดิวัตนวิศิษฎ์ ประสูติเมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๐๘

พระราชโอรสธิดาพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ซึ่งประสูติในรัชกาลที่ ๔ ถ้าว่าโดยรุ่นพระชันษาเปน ๓ ชั้น คือที่ประสูติแต่ปีกุญ พ.ศ. ๒๓๙๔ มาจนปีมะโรง พ.ศ. ๒๓๙๙ นับว่าเปนชั้นใหญ่ได้โสกันต์ แลถ้าเปนพระราชกุมาร ได้ทรงผนวชเปนสามเณรในรัชกาลที่ ๔ แทบทั้งนั้น พระราชโอรสธิดาซึ่งประสูติแต่ปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๐๐ มาจนปีวอก พ.ศ. ๒๔๐๔ นับว่าเปนชั้นกลาง พอทรงพระเจริญวัย แต่ไม่ทันได้โสกันต์ในรัชกาลที่ ๔ พระราชโอรสธิดาซึ่งประสูติแต่ปีระกา พ.ศ. ๒๔๐๕ มา นับว่าเปนชั้นเล็ก ในรัชกาลที่ ๔ ยังทรงพระเยาว์อยู่ทั้งนั้น สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการอยู่ในพระเจ้าลูกเธอชั้นกลาง เมื่อสิ้นรัชกาลที่ ๔ กำลังทรงเล่าเรียน พอประจวบการเปลี่ยนแปลงวิธีศึกษาของพระราชกุมาร อันเปนเหตุข้อสำคัญในเรื่องพระประวัติเนื่องตลอดถึงที่ทรงรับราชการบ้านเมืองในสมัยต่อมา เพราะฉนั้นควรจะกล่าวถึงเรื่องการศึกษาของเจ้านายในสมัยนั้นให้พิสดารสักหน่อย

อันการศึกษาของเจ้านายแลลูกผู้ดีมีสกุลแต่ก่อนมา โรงเรียนหรือวิทยาลัยอย่างเช่นเราเข้าใจกันทุกวันนี้ยังหามีไม่ แต่ส่วนวิธีศึกษานั้น ถ้าจะว่า ก็มีเปนชั้นประถมมัธยมแลอุดมศึกษา ทำนองเดียวกับระเบียบในบัดนี้ กุลบุตรเริ่มเรียนวิชาเบื้องต้นแต่อ่านเขียนแลจรรยามารยาท แล้วเรียนวิชาสามัญชั้นสูงขึ้นไป ที่สุดเรียนวิชาเฉพาะอย่างเปนอาชีพ แต่สถานที่เล่าเรียนนั้นต้องไปศึกษาในสำนักซึ่งต้นอาจารย์แลผู้ชำนาญวิชาซึ่งประสงค์จะร่ำเรียน ให้ฝึกหัดสั่งสอนโดยเฉพาะตัวไปจนกว่าจะรอบรู้ชำนิชำนาญทำการเปนอิศระได้โดยลำพัง เปนประเพณีมีมาดังนี้แต่โบราณ ส่วนพระราชกุมารนั้น การศึกษาชั้นประถมทรงเล่าเรียนภายในพระบรมมหาราชวัง ในสำนักเจ้านายหรือกุลนารีที่รอบรู้เปนอาจารินีฝึกสอนแต่ยังทรงพระเยาว์ทุกพระองค์ ครั้นเจริญพระชัณษาถึง ๗ ปี ๘ ปีก็เริ่มทรงเล่าเรียนชั้นมัธยมศึกษา คือเรียนภาษามคธเปนต้น แลฝึกหัดขัตติยวิชาต่าง ๆ เช่นทรงม้าแลยิงปืนเปนต้น ถึงชั้นนี้ทรงศึกษาต่ออาจารย์ผู้ชาย ซึ่งสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวโปรด ๆ ให้ฝึกสอนที่ในพระบรมมหาราชวังข้างฝ่ายหน้า ทรงร่ำเรียนไปจนโสกันต์แล้วทรงผนวชเปนสามเณรไปประทับอยู่วัดพรรษาหนึ่งบ้าง นานกว่านั้นบ้าง ทรงศึกษาอักขรสมัยชั้นสูง แลพระธรรมวินัยในพระพุทธสาสนาเปนที่สุดของชั้นมัธยมศึกษา ครั้นลาผนวชจะทรงปฏิบัติราชการทางใดก็ทรงศึกษาเฉพาะราชการทางนั้นต่อท่านผู้ใหญ่ซึ่งชำนิชำนาญ หรือได้บัญชาการนั้น ๆ ไปจนทรงสามารถรับราชการได้โดยลำพังพระองค์เปนแบบแผนสืบมาดังนี้

การเปลี่ยนแปลงประเพณีศึกษาของเจ้านาย พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มริก่อน เหตุด้วยทรงพระราชดำริห์เห็นโดยพระปรีชาญาณมาแต่เมื่อยังทรงผนวชอยู่ในรัชกาลที่ ๓ ว่าสยามประเทศนี้คงจะมีกิจการเกี่ยวข้องกับฝรั่งยิ่งขึ้นทุกที ความรู้ภาษาแลขนบธรรมเนียมฝรั่ง จะเปนความต้องการของบ้านเมืองในวันหน้า จึงทรงพากเพียรเรียนภาษาอังกฤษต่อพวกมิชชันนารีอเมริกัน จนทรงสันทัดแต่ยังทรงผนวช แต่ผู้อื่นที่จะได้คิดเห็นดังพระราชดำริห์ หรือที่ได้อุสาห์พยายามตามเสด็จในการเรียนเช่นนั้นมีน้อย ครั้นสิ้นรัชกาลที่ ๓ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ ต่อมาในไม่ช้าก็เกิดการเกี่ยวข้องกับฝรั่งดังทรงคาดไว้ เหตุด้วยรัฐบาลฝรั่งต่างประเทศมาขอทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรี แลมีกงสุลต่างประเทศกับทั้งพวกพ่อค้าฝรั่ง เข้ามาอยู่ในเมืองไทยมากขึ้นทุกที จนกิจการที่เกี่ยวข้องกับฝรั่งเปนข้อสำคัญขึ้นในราชการแผ่นดิน

เพราะเหตุดังกล่าวมา เมื่อพระราชโอรสธิดาทรงพระเจริญขึ้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงกำหนดจะให้เรียนภาษาอังกฤษในชั้นมัธยมศึกษาทุกพระองค์ โปรด ฯ ให้หาผู้ฝึกสอน ได้ครูผู้หญิงมาจากเมืองสิงคโปร์คนหนึ่งชื่อ นางลิโอโนเวน โปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นเปนทีแรกที่ภายในพระบรมมหาราชวัง พระราชโอรสธิดาที่เปนชั้นใหญ่ได้ทันเข้าเล่าเรียนในโรงเรียนนั้น แต่นางลิโอโนเวนสอนอยู่ไม่เต็ม ๓ ปีก็กลับไปเสีย หาตัวแทนไม่ได้

จึงต้องเลิกโรงเรียนเสียคราวหนึ่ง แต่ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงเล่าเรียนรู้มากอยู่แล้ว พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงโปรด ฯ ให้จ้างหมอจันดเลมาสอนภาษาอังกฤษถวาย ในเวลาเมื่อเสด็จออกไปประทับอยู่ณพระตำหนักสวนกุหลาบ ได้ทรงเล่าเรียนต่อมาจนตลอดรัชกาลที่ ๔ ครั้นเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ จึงทรงพยายามจัดการศึกษาของพระเจ้าน้องยาเธอทั้งปวงตามพระราชดำริห์ของสมเด็จพระบรมชนกนาถ ฯ ต่อมาในรัชกาลที่ ๕

แต่การศึกษาซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงจัดนั้น ขยายกว้างขวางออกไปกว่าที่พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเริ่มริเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เหตุเพราะได้เสด็จไปทอดพระเนตรวิธีการของต่างประเทศที่เมืองสิงคโปร์แลเมืองชวาครั้งหนึ่ง ต่อมาได้เสด็จไปทอดพระเนตรที่ในประเทศอินเดียอีกครั้งหนึ่ง จึงโปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนหลวงสำหรับผู้ดีมีตระกูลขึ้นในกรมทหารมหาดเล็กซึ่งทรงจัดขึ้นใหม่ เพราะเจ้านายแลบุตรหลานข้าราชการสมัคฝึกหัดเปนทหารอยู่มากด้วยกัน โรงเรียนที่ตั้งขึ้นครั้งนั้น เมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ ตั้งโรงเรียนสอนหนังสือไทยแห่ง ๑ โปรด ฯ ให้พระยาศรีสุนทรโวหาร (น้อย อาจารยางกูร) เมื่อยังเปนที่หลวงสารประเสริฐ เปนอาจารย์ใหญ่ ต่อมาถึงปีวอก พ.ศ. ๒๔๑๕ เมื่อเสด็จกลับจากอินเดียโปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนสอนภาษาอังกฤษขึ้นอีกแห่ง ๑ ได้ครูอังกฤษชื่อนายฟรานซิส ยอช แปเตอรสัน มาเปนอาจารย์ โปรด ฯ ให้ส่งบรรดาพระเจ้าน้อง

ยาเธอ ฯ ชั้นใหญ่ที่ยังไม่มีตำแหน่งราชการ กับทั้งพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ ชั้นกลางชั้นเล็กซึ่งมีพระชัณษาถึงเวลาเล่าเรียนชั้นมัธยม เข้าโรงเรียนภาษาอังกฤษแทบทั้งนั้น นอกจากพระเจ้าน้องยาเธอ ยังมีหม่อมเจ้าแลพวกผู้ดีที่เปนนายทหารมหาดเล็ก ที่โปรด ฯ ให้เข้าเล่าเรียนในโรงเรียนภาษาอังกฤษก็อีกมาก ความที่กล่าวมานี้เปนเรื่องเบื้องต้นของการเปลี่ยนแปลงวิธีศึกษาในประเทศนี้ ซึ่งดำเนิรสืบมาโดยลำดับจนเกิดกรมแลกระทรวงศึกษาธิการ จัดการศึกษาสำหรับประเทศในปัจจุบันนี้ แต่นี้จะกล่าวถึงส่วนที่เกี่ยวเนื่องกับพระประวัติสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการต่อไป

สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเมื่อยังทรงพระเยาว์ ได้ทรงเล่าเรียนอักขรสมัยชั้นประถมในสำนักพระองค์เจ้าหญิงกฤษณา พระเจ้าลูกเธอในพระบาทสมเด็จ ฯ พระนั่งเกล้าเจ้าอยู่หัว แล้วเริ่มทรงเล่าเรียนภาษามคธขึ้นชั้นมัธยมศึกษา ในสำนักพระยาปริยัติธรรมธาดา (เปี่ยม) แต่ทรงพระเจริญวัยไม่ทันจะได้เรียนภาษาอังกฤษเมื่อในรัชกาลที่ ๔ ถึงรัชกาลที่ ๕ ทรงเล่าเรียนวิชาความรู้ชั้นมัธยมศึกษาต่อมา จนโสกันต์เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๑๓ แล้วทรงผนวชเปนสามเณรเมื่อปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ ประทับอยู่ณวัดบวรนิเวศ ทรงศึกษาพระธรรมวินัยในสำนักสมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ แลเรียนอักขรสมัยชั้นสูงต่อมาในเวลาเมื่อทรงผนวชเปนสามเณรอยู่นั้นจนตลอดพรรษา ได้ถวายเทศน์มหาชาติกัณฑ์ฉกระษัตริย์แล้วลาผนวช มาประทับอยู่

ณตำหนักข้างหน้าพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท กับพระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัย ด้วยวังซึ่งพระองค์เจ้าอุณากรรณ ฯ ได้พระราชทานที่ใกล้สพานถ่านยังสร้างไม่แล้ว แต่ต่อมาไม่ช้าสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้พระราชทานวังกรมหมื่นภูบดีราชหฤทัย ที่ริมแม่น้ำเหนือป้อมมหาฤกษ์ (อยู่ในบริเวณโรงเรียนราชินีบัดนี้) ทั้ง ๒ พระองค์จึงทรงหาแพจอดเปนที่ประทับอยู่หน้าวังนั้น แต่พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัยสิ้นพระชนม์เสียเมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖

ขณะเมื่อสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการลาผนวชสามเณรนั้น พระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัยได้ทรงตำแหน่งเปนนายร้อยตรีอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการจึงทรงสมัคเข้าเปนนักเรียนนายร้อย ได้ฝึกหัดอยู่ในกรมทหารมหาดเล็กด้วยในครั้งนั้น พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสังเกตเห็นว่ามีพระปรีชาเฉลียวฉลาด แลทรงเล่าเรียนรอบรู้เกินกว่าพระชัณษาที่ยังทรงพระเยาว์อยู่เพียงนั้น ก็ทรงพระเมตตา โปรด ฯ ให้ตามเสด็จประพาสอินเดียในปีมะแม พ.ศ. ๒๔๑๔ เปนรุ่นเล็ก ๒ พระองค์ด้วยกันกับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดชเปนเหตุให้ทรงชอบชิดสนิทเสนหามาแต่ครั้งนั้น ครั้นเสด็จกลับจากอินเดีย เมื่อโปรด ฯ ให้ตั้งโรงเรียนภาษาอังกฤษขึ้นที่ในพระบรมมหาราชวัง (ณตึกข้างประตูพิมานไชยศรี ที่ตั้งสำนักงารกรมพระคลังข้างที่บัดนี้) สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการก็ได้เข้าเปน

นักเรียนในชั้นแรก แต่ในชั้นนั้นนักเรียนมีมากด้วยกัน มีครูแต่คนเดียว จึงต้องแบ่งนักเรียนออกเปน ๒ แพนก ๆ เจ้านายเรียนตอนเช้า แพนกนายทหารเรียนตอนบ่าย เจ้านายไม่ติดเล่าเรียนได้โอกาศได้เข้าเฝ้าแหนในตอนบ่ายเปนนิจ พระบาทสมเด็จ ๆ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงใช้สอยสมเด็จ ๆ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการติดพระองค์ต่อมาในเวลาที่ทรงศึกษาภาษาอังกฤษอยู่นั้น แต่ส่วนโรงเรียนภาษาอังกฤษตั้งอยู่อย่างเช่นแรกตั้งเพียงสัก ๒ ปีเศษนักเรียนร่วงโรยไป เพราะพระเจ้าน้องยาเธอที่เปนชั้นใหญ่เสด็จไปมีตำแหน่งรับราชการต่าง ๆ เสียเปนลำดับมา พวกนายทหารมหาดเล็กเมื่อการทหารมีมากขึ้น เวลาที่จะเรียนภาษาอังกฤษก็มีน้อยลง แลที่สุดพวกนักเรียนที่เลิกเรียนไปโดยสิ้นความอุสาหะก็ยังมีอีกพวกหนึ่ง นักเรียนลดน้อยลงจนครูคิดจะลากลับไป แต่สมเด็จเจ้าฟ้า ๆ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดช กับสมเด็จ ๆ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ แลพระเจ้าน้องยาเธอมีอีกบางพระองค์ ซึ่งทรงรักจะศึกษาต่อไปให้ตลอด จึงชักชวนครูแล้วกราบบังคมทูล ๆ ขอให้ตั้งการฝึกสอนณตำหนักหอนิเพทพิทยา ที่ริมประตูศรีสุนทร (ตรงห้องเครื่องมหาดเล็กที่สร้างใหม่บัดนี้) อันเปนที่ประทับของสมเด็จเจ้าฟ้า ๆ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดชในสมัยนั้น สมเด็จ ๆ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ได้ทรงเล่าเรียนภาษาอังกฤษต่อมาในชั้นนี้อีกปีเศษจึงเลิกเรียน เพราะต่างพระองค์ต่างไปมีตำแหน่งรับราชการตามกันโดยลำดับ

พระประวัติสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการตอนเสด็จเข้ารับราชการแผ่นดิน จะแสดงให้ทราบเรื่องชัดเจนจำจะต้องกล่าวถึงลักษณราชการที่เปนอยู่ในเวลานั้นพอเปนเค้าความเสียก่อน เพราะสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเสด็จเข้ารับราชการแผ่นดินในสมัยอันเปนหัวต่อข้อสำคัญของพงศาวดารบ้านเมืองตอนหนึ่ง แลได้ทรงมีหน้าที่กระทำการสำคัญของบ้านเมืองตั้งแต่แรกเสด็จเข้ารับราชการ ก็ลักษณราชการตอนต้นรัชกาลที่ ๕ นั้น เมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติ พระชัณษาได้เพียง ๑๖ ปี ยังนับว่าอยู่ในเขตรทรงพระเยาว์วัย จึงต้องมีผู้สำเร็จราชการว่าราชการแผ่นดินแทนพระองค์มา ๕ ปี เพราะฉนั้นในระหว่างเวลา ๕ ปีนั้นยังไม่ต้องทรงรับภาระราชการแผ่นดินทั่วทุกอย่าง จึงเสด็จไปประพาสทอดพระเนตรลักษณการงารในนานาประเทศ แลทรงจัดการแต่บางอย่างซึ่งไม่เกี่ยวข้องเปนข้อสำคัญถึงราชการบ้านเมือง ดังเช่นตั้งกรมทหารมหาดเล็กแลเริ่มจัดบำรุงการเล่าเรียนดังได้กล่าวมาแล้วนั้นเปนต้น จนถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ พระชัณษาพ้นเขตรทรงพระเยาว์วัย เมื่อทรงผนวชแล้วจึงทำพระราชพิธีบรมราชาภิเศยอีกครั้งหนึ่ง แต่นั้นก็ทรงว่าราชการแผ่นดินรับผิดชอบเองต่อมา ราชการที่เปนความลำบากอยู่ในเวลาเมื่อพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรับภาระว่าราชการแผ่นดินนั้น มีการพระคลังเปนสำคัญ เหตุด้วยแต่ก่อนมาการเก็บภาษีอากรผลประโยชน์แผ่นดินแยกย้ายกันอยู่ในกระทรวงต่าง ๆ แล้วแต่เจ้า

กระทรวงจะจัดการเก็บ พระคลังมหาสมบัติเปนแต่พนักงารรับเงินหลวงตามแต่ต่างกระทรวงจะส่งมา ผลประโยชน์ซึ่งควรได้สำหรับแผ่นดินรั่วไหลไปเสียทางอื่นเปนอันมาก แต่ส่วนการใช้จ่ายนั้นพระคลังมหาสมบัติต้องจ่ายเพิ่มรายการขึ้นทุกที ที่สุดเงินรายได้ก็ไม่พอจ่ายต้องค้างชำระรัฐบาลเปนหนี้สินอยู่เปนอันมาก พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเสด็จเข้าว่าราชการแผ่นดิน จึงต้องทรงพระราชดำริห์แก้ไขความขัดข้องเรื่องการพระคลังก่อนอย่างอื่น ทรงหารือกับสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ์ ซึ่งเปนตำแหน่งอธิบดีพระคลังมหาสมบัติจัดตั้งหอรัษฎากรพิพัฒนขึ้นในปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ นั้น ให้มีพนักงารบาญชีกลางสำหรับรวบรวมบาญชีผลประโยชน์แผ่นดิน แลตรวจตราการเก็บภาษีอากรในกระทรวงต่าง ๆ ขึ้นเปนทีแรก อันเปนต้นของกระทรวงพระคลังทุกวันนี้ แต่ในชั้นเมื่อแรกตั้ง ตัวพนักงารซึ่งสามารถทำการให้ลุล่วงได้ดังพระราชประสงค์ยังมีน้อยไม่พอแก่การ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเกรงว่าการที่จัดจะไม่สำเร็จ จึงรับหน้าที่ส่วนการตรวจบาญชีต่างกระทรวงมาทรงทำเองเมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๑๗ โปรด ฯ ให้จัดตั้งสำนักงารเรียกในครั้งนั้นว่า "ออดิต ออฟฟิศ" ขึ้นในพระราชมณเฑียรสถานใกล้ที่เสด็จประทับ แล้วทรงเลือกสรรผู้ช่วยพระราชธุระซึ่งทรงรับไปนั้น ได้กรมพระนเรศวรฤทธิ์ซึ่งพึ่งทรงสถาปนาเปนกรมหมื่นขึ้นพระองค์หนึ่ง สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการซึ่งพึ่งทรงเล่าเรียนสำเร็จพระองค์หนึ่ง โปรด ฯ ให้เปนหัวหน้าพนักงาร

ออฟฟิศมาแต่แรกตั้ง พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จลงทรงทำการที่ออฟฟิศนั้นทุก ๆ วัน การก็สดวกแก่พระราชธุระ ตลอดไปจนถึงราชการอย่างอื่น ๆ จึงโปรด ฯ ให้เจ้านายซึ่งเปนหัวหน้า พนักงารในออดิตออฟฟิศสนองพระเดชพระคุณช่วยพระราชธุระอย่างเปน ราชเลขาธิการในราชการอย่างอื่นเพิ่มเติมขึ้นจากการตรวจบาญชีคลัง แล ต่อมาไม่ช้าก็ทรงจัดออฟฟิศนั้นตั้งเปนพนักงารราชเลขาธิการ เปนต้น เดิมของกรมราชเลขาธิการทุกวันนี้ การตรวจบาญชีคลังคงเปนแต่ส่วน หนึ่งของพนักงารราชเลขาธิการ

เมื่อสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเสด็จเข้ารับราชการมี ตำแหน่งในออดิตออฟฟิศนั้น แม้พระชัณษาได้เพียง ๑๗ ปี พระคุณวุฒิ ปรากฏแก่คนทั้งหลาย ว่าทรงพระปรีชาฉลาดเฉลียวแลรอบรู้ทั้งภาษา ไทยภาษาอังกฤษแลวิชาเลข ในกระบวรที่ได้เล่าเรียนไม่มีผู้ใดจะเยี่ยม ยิ่งกว่าในสมัยนั้น ก็ผู้ที่รับราชการอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์พระบาทสมเด็จ พระเจ้าอยู่หัวมาแต่ก่อน มีรู้ภาษาอังกฤษคนเดียวแต่เจ้าพระยาภาสกรวงศ ซึ่งได้ไปเรียนณประเทศอังกฤษเมื่อในรัชกาลที่ ๔ เมื่อกลับมาพระบาท สมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงตั้งเปนนายราชาณัตยานุหาร หุ้ม แพรพิเศษในกรมพระอาลักษณ รับราชการเปนทำนองราชเลขาธิการ ฝ่ายภาษาต่างประเทศมาจนตลอดรัชกาล ครั้นถึงรัชกาลที่ ๕ พระบาท สมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้เปน ตำแหน่งราชเลขาธิการ แล้วเลื่อนขึ้นเปนพระยาจางวางมหาดเล็ก แล

เปนผู้บังคับการกรมทหารมหาดเล็กด้วย เมื่อสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเสด็จเข้าไปรับราชการ จึงมีผู้ที่ได้เรียนรู้ภาษาอังกฤษอยู่ใกล้ชิดติดพระองค์ สำหรับทรงใช้สอยในการต่างประเทศเปนสองขึ้นด้วยกันกับเจ้าพระยาภาสกรวงศ ก็แลราชการที่เกี่ยวข้องกับต่างประเทศเกิดเปนการสำคัญมาแต่ในรัชกาลที่ ๔ ดังกล่าวมาแล้ว แต่ลักษณการที่เกี่ยวข้องนั้น เมื่อในรัชกาลที่ ๔ มีแต่เนื่องด้วยเหตุที่ฝรั่งต่างประเทศเข้ามาค้าขายในเมืองไทย กับเรื่องเขตรแดนเปนข้อสำคัญ มาถึงรัชกาลที่ ๕ การที่เกี่ยวกับฝรั่งเกิดขึ้นอีกอย่างหนึ่ง คือที่มีพระราชประสงค์จะตรวจค้นตำหรับตำราของต่างประเทศเลือกพื้นแบบแผนมาใช้ในการต่าง ๆ ที่จะทรงจัดขึ้นในประเทศนี้ สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการจึงได้ทรงมีหน้าที่รับราชการเกี่ยวเนื่องในการต่างประเทศ เพราะเหตุทรงคุณวุฒิเหมาะแก่การนั้น มาแต่แรกมีตำแหน่งรับราชการแผ่นดิน

แม้เมื่อมีตำแหน่งรับราชการแล้ว สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการยังทรงพยายามเล่าเรียนต่อมาในเวลาว่างราชการ ทั้งวิชาภาษาไทยภาษาอังกฤษแลวิชาเลข วิชาเลขนั้นในตอนนี้ทรงศึกษาวิชาเลขตามวิธีไทยในสำนักขุนโชติพรหมา (เสม) ในกรมโหรต่อมา จนทรงทราบวิชาโหราศาสตร อาจจะทำประดิทินแลคำณวนสุริยุปราคาจันทรุปราคาได้ ภายหลังมาจึงได้ทรงคิดวิธีประดิทินไทยใช้ตามสุริยคติกาลขึ้นทูลเกล้า ฯ ถวาย แลโปรดให้ใช้เปนประเพณีของบ้านเมือง

แต่ พ.ศ. ๒๔๓๒ สืบมาจนบัดนี้ ในส่วนทางความรู้ฝ่ายต่างประเทศนั้น ในตอนนี้ นายเฮนรี อาลยาสเตอร เข้ามารับราชการมีตำแหน่งอยู่ในกรมทหารมหาดเล็ก ได้เปนที่ทรงปฤกษาหารือด้วยเนืองนิจ ผลของการที่ทรงพระอุสาหะศึกษาหาวิชาความรู้ต่อมาโดยลำภังพระองค์ตอนนี้ เปนเหตุเพิ่มพูลพระปรีชาสามารถรับราชการสนองพระเดชพระคุณพอพระราชหฤทัยยิ่งขึ้นโดยลำดับมา พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเห็นคุณวุฒิ แลทรงพระเมตตาสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเพียงใด มีแจ้งอยู่ในประกาศครั้งทรงตั้งเปนกรมหมื่น ฯ ดังจะปรากฎต่อไปข้างหน้า ไม่จำต้องพรรณาในที่นี้

ถึง พ.ศ. ๒๔๒๑ มีเหตุอริเกิดขึ้นในระหว่างรัฐบาลไทยกับนายทอมัส ยอช นอกส์ ผู้เปนเอเยนต์แลกงสุลเยเนราลผู้แทนรัฐบาลอังกฤษอยู่ในกรุงเทพ ฯ แลในสมัยนั้นตั้งแต่ไทยได้ทำหนังสือสัญญาทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศเมื่อในรัชกาลที่ ๔ รัฐบาลต่างประเทศเปนแต่ตั้งกงสุลเปนผู้แทนเข้ามาอยู่ในกรุงเทพ ฯ มียศเพียงเปนแต่กงสุลเยเนราลเปนอย่างสูง ฝ่ายไทยก็ยังหามีทูตไปอยู่ในต่างประเทศที่มีทางไมตรีไม่ การที่จะเจรจาว่ากล่าวกับรัฐบาลต่างประเทศใด ได้แต่พูดจากับกงสุลของประเทศนั้นที่อยู่ในกรุงเทพ ฯ ถ้าเกิดอริวิวาทขึ้นกับกงสุล ก็ไม่มีทางที่จะทำอย่างไรให้รัฐบาลของกงสุลนั้นทราบความจริงได้ นอกจากแต่งราชทูตพิเศษออกไปยุโรป เมื่อในรัชกาลที่ ๔ มองสิเออร อุบาเล็ต กงสุลฝรั่งเศส เคยมาประพฤติเกะกะขึ้น

คราว ๑ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวต้องโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวัฒน์ เปนราชทูตพิเศษออกไปยังเมืองฝรั่งเศส มาถึงในรัชกาลที่ ๕ เมื่อนายนอกส์ กงสุลเยเนราลอังกฤษประพฤติเกะกะขึ้น เสนาบดีปฤกษากันให้ทำตามแบบอย่างครั้งรัชกาลที่ ๔ จึงโปรด ฯ ให้เจ้าพระยาภาสกรวงศเปนราชทูตพิเศษออกไปว่ากล่าวกับรัฐบาลที่เมืองอังกฤษ เมื่อเจ้าพระยาภาสกรวงศไปราชการครั้งนั้น ตำแหน่งราชเลขาธิการว่างลง จึงทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ เปนราชเลขาธิการ ต้องรอการทรงผนวชเปนพระภิกษุมาจนถึง พ.ศ. ๒๔๒๒ ได้ทรงผนวชพร้อมกับสมเด็จเจ้าฟ้า ฯ กรมพระยาภาณุพันธุวงศวรเดชที่วัดพระศรีรัตนศาสดาราม ตามประเพณีพระเจ้าน้องยาเธอ ฯ ทรงผนวช สมเด็จกรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ เปนพระอุปัชฌาย์ สมเด็จพระสังฆราช ปุสสเทว วัดราชประดิษฐเปนพระกรรมวาจาจารย์ ทรงผนวชแล้วไปประทับอยู่ณวัดราชประดิษฐ แต่ในเวลานั้นราชการในหน้าที่ราชเลขาธิการมีมาก ทรงเกรงว่าพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจะได้ความลำบาก จึงได้กราบถวายบังคมลาทรงผนวชแต่เพียง ๑๕ วัน พอมิให้ผิดขัดติดประเพณีที่เคยมีมา เมื่อลาผนวชแล้วได้พระราชทานวังเดิมของพระองค์เจ้าอุณากรรณอนันตนรชัยที่ใกล้สพานถ่าน แลพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้สร้างตำหนักพระราชทาน ได้เสด็จย้ายไปประทับอยู่วังใหม่เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๓ แลต่อมาถึงปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๒๔ ทรงสถาปนาเปนกรมหมื่น ฯ มีคำประกาศทรงยกย่องความชอบความดีในครั้งนั้นดังนี้

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๔ พรรษา ปัตยุบันกาลสัปปสังวัจฉรวิสาขมาส กาฬปักษเอกาทสีดิถี ศศิวาร ปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ ล ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ ได้ทรงอุสาหร่ำเรียนวิชาทั้งภาษาไทยภาษาอังกฤษชำนิชำนาญ จึงได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณตรากตรำมาแต่ทรงพระเยาว์จนเวลาบัดนี้ มีพระหฤทัยจงรักภักดีต่อราชการประกอบด้วยความอุสาหะพากเพียรมิได้ย่อหย่อน ทรงบังคับการงารสิ่งใดโดยซื่อตรงเที่ยงธรรมเรียบร้อย เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาช้านาน บัดนี้ทรงเจริญวัยวุฒิปรีชาฉลาดในราชกิจทั้งปวงทั่วถึง สมควรจะได้รับราชอิศริยยศเปนพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนตำแหน่งยศพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงศ เปนพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจาริกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศวโรปการ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงเจริญพระชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผลธนสารสมบูรณ์ อดุลยเกียรติยศเดชานุภาพทุกประการเทอญ

ให้ทรงตั้งเจ้ากรม เปนหมื่นเทวะวงศวโรปการ ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงตั้งปลัดกรม เปนหมื่นภูบาลสวามิภักดิ ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ทรงตั้งสมุหบาญชี เปนหมื่นรักษพยุหพล ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ทำราชการในหลวงแลในกรมตามอย่างตามธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบาญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไป ให้มีความสุขสวัสดิเจริญเทอญ

ตั้งแต่ณวัน ๒ ๑๑ ๖ ค่ำ ปีมะเสงตรีศก ศักราช ๑๒๔๓ เปนวันที่ ๔๕๗๗ ในรัชกาลปัตยุบันนี้

ถึงสมัยนี้สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้ทรงรับราชการสองตำแหน่ง คือในตำแหน่งราชเลขาธิการ เปนที่ทรงปฤกษาในราชการต่างประเทศด้วยตำแหน่งหนึ่ง มีตำแหน่งในกรมพระคลังมหาสมบัติเปนผู้บัญชาการกรมบาญชีกลางด้วยอีกตำแหน่งหนึ่ง ต้องทรงแบ่งเวลาไปรับราชการที่หอรัษฎากรพิพัฒน แล้วเข้าไปประจำราชการในสำนักงารกรมราชเลขาธิการเสมอทุกวัน เมื่อทรงรับราชการในตำแหน่งที่กล่าวมานี้ สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้ทรงคิดอ่านการสำคัญให้สำเร็จดังพระราชประสงค์สองอย่าง คือในเรื่องตั้งราชทูตไทยไปประจำอยู่ในราชสำนักต่างประเทศเปนทีแรก ได้เริ่มตั้งในประเทศอังกฤษเมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๒๕ แล้วตั้งในประเทศฝรั่งเศสแลประเทศอื่น ๆ ต่อมา ได้ผลตัดความลำบากซึ่งต้องเจรจาว่าขานแต่กับกงสุลในกรุงเทพ ฯ นี้ แล้วเลยเปนเหตุให้นานาประเทศยกย่องเกียรติยศสยาม

ประเทศตั้งราชทูตมาประจำในราชสำนักนี้เรื่อง ๑ ต่อมาถึงปีมะแม พ.ศ. ๒๔๒๖ ได้ทรงคิดอ่านเรื่องทำสัญญากับรัฐบาลอังกฤษให้มีวิธีการศาลต่างประเทศขึ้นที่เมืองเชียงใหม่ เปนเริ่มแรกที่จะเอาคนในบังคับต่างประเทศเข้ามาไว้ในอำนาจศาลไทยได้อีกเรื่อง ๑ การทั้งสองเรื่องนี้มิได้ปรากฎพระนามสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการในจดหมายเหตุราชการ เพราะในเวลานั้นเจ้าพระยาภาณุวงศมหาโกษาธิบดียังเปนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เปนผู้จัดการแลทำหนังสือสัญญาตามรับสั่ง แต่ที่แท้นั้นพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวกับสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้ทรงขวนขวายแต่ต้นจนสำเร็จทั้งสองเรื่อง

ต่อมาถึงปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ เจ้าพระยาภาณุวงศมหาโกษาธิบดีขอพระราชทานพระบรมราชานุญาตกราบถวายบังคมลาออกจากตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ เกิดปัญหาขึ้นถึงเรื่องผู้ที่จะเปนแทนคนทั้งหลายก็เห็นกันโดยมาก ว่าไม่มีผู้ใดจะเหมาะกว่าสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ แม้พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวก็ทรงพระราชดำริห์เห็นเช่นนั้น แต่หากยังทรงเกรงอยู่ว่าจะเกิดความครหา เพราะเหตุที่เสนาบดีในสมัยนั้นล้วนเปนผู้ใหญ่สูงอายุ สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการพระชัณษาได้เพียง ๒๗ ปี คนทั้งหลายจะเข้าใจกันไปว่า ทรงตั้งแต่งเพราะความลำเอียงโดยทรงพระเมตตาในส่วนพระองค์ ต่อสมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระยาบำราบปรปักษ

กราบบังคมทูลรับรอง จึงได้ทรงตั้งให้เปนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

เมื่อสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ทรงรับตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศนั้น ประเพณีที่เปนอยู่ในกระทรวงต่าง ๆ เสนาบดีเจ้ากระทรวงย่อมบัญชาราชการที่บ้านเรือนของตน เจ้าหน้าที่มีราชการอันใดก็นำไปเสนอแลรับคำสั่งที่บ้านเสนาบดี ยังมิได้ตั้งสำนักงารซึ่งข้าราชการในกระทรวงตั้งแต่ผู้ใหญ่จนผู้น้อยจะต้องไปพร้อมกันทำราชการตามเวลาอย่างทุกวันนี้ สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ไม่ทรงเห็นชอบในประเพณีที่เปนอยู่เช่นนั้น ได้กราบบังคมทูล ฯ เมื่อจะทรงตั้งให้เปนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ขอให้มีที่สำนักงารกระทรวงการต่างประเทศเหมือนกับประเทศอื่น จึงพระราชทานวังสราญรมย์ให้ ยืมใช้เปนศาลาว่าการกระทรวงการต่างประเทศ เปนแรกที่จะมีศาลาว่าการกระทรวง ฯ ซึ่งเสนาบดีต้องไปประจำทำการเหมือนกับข้าราชการผู้น้อย เปนเยี่ยงอย่างขึ้นก่อน แล้วกระทรวงอื่นจึงได้จัดตามต่อมา ไม่แต่ตั้งสำนักงารอย่างเดียว ซึ่งสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการทรงพระดำริห์จัดขึ้นเปนทีแรก ถึงระเบียบการในสำนักงารกระทรวง เช่นแบ่งชั้นหน้าที่ข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย ตลอดจนวิธีร่างเขียนแลเก็บจดหมายในราชการ ซึ่งใช้กันเปนแบบอยู่ทุกกระทรวงในทุกวันนี้ ก็เปนของสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการทรงพระดำริห์จัดขึ้นในครั้งนั้น กระทรวงอื่นรับแบบอย่างทำตามต่อมา แลที่สุดมีข้อ

สำคัญในพงศาวดารอย่างหนึ่ง ซึ่งควรกล่าวไว้ให้ปรากฎ คือที่สมเด็จฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเปนเสนาบดีแรกที่เปนผู้รู้ภาษาต่างประเทศ แต่ก่อนมาหาปรากฎว่าเคยมีไม่

ถึงปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เลื่อนพระเกียรติยศเปนกรมหลวง ฯ มีคำประกาศทรงยกย่องความชอบความดีดังนี้

คำประกาศ

ศุภมัสดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๙ พรรษา ปัตยุบันกาล โสณสังวัจฉร วิสาขมาส กาฬปักษ เอการสีดิถี ศุกรวาร ปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ ล ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศวโรปการ ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณเปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาแต่ยังทรงพระเยาว์ มีความชอบเปนอันมาก ได้ปรากฎอยู่ในคำประกาศเมื่อเลื่อนกรมครั้งก่อนนั้นแล้ว จำเดิมแต่นั้นมาก็ได้ทรงพระอุสาหะรับราชการต่าง ๆ ซึ่งเปนราชการสำคัญใหญ่ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เปนที่ได้ทรงปฤกษาหารือในราชกิจต่างประเทศแลการในพระนครเปนอันมาก แต่ยังเสด็จดำรงอยู่ในที่ไปรเวตสิเกรตารีหลวงก็ได้รับกระแสพระราชดำริห์มีหนังสือไปมากับคนต่างประเทศด้วยข้อราชการในส่วนพระองค์บ้าง ข้อราชการแผ่นดินบ้าง ระงับดับเหตุการณ์อันจะเปนความลำบากในราชการให้เบาบางแลสงบระงับไปโดยมาก จน

ภายหลังได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งที่เสนาบดีว่าการต่างประเทศ จัดการในตำแหน่งให้เปนไปโดยเรียบร้อย สมควรแก่แบบอย่างราชการในกรุงสยามในกาลก่อน แลอนุโลมตามแบบอย่างประเทศทั้งปวงในการซึ่งสมควรนั้น ราชการในกรมผู้ว่าการต่างประเทศก็สงบเรียบร้อยเปนอันเบาพระราชหฤทัย แลเปนคุณต่อราชการขึ้นเปนอันมาก การซึ่งจะทรงพระดำริห์การอันใดย่อมดำรงอยู่ในความสุจริตยุติธรรมเปนประธานที่ตั้ง ทั้งความซื่อสัตย์กตัญญูต่อใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาททั้งสองประการเจือกัน เพราะฉนั้นการอันใดซึ่งจะทรงพระดำริห์ย่อมเปนคุณแก่ชนทั้งปวงทั่วหน้า แลเปนการเชิดชูพระเกียรติยศพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มิได้เปนการได้อย่างหนึ่งเสียอย่างหนึ่ง ควรจะเปนแบบบันทัดฐานของข้าราชการซึ่งจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไปภายหน้า การซึ่งทรงประพฤติพระองค์อยู่พระอัธยาศรัยแลความประพฤติพระองค์ทั้งปวงย่อมเหินห่างจากอคติทั้ง ๔ ประการ เบาบางจากความฤษยาแลความกำเริบฟุ้งซ่าน โอบอ้อมอารีแลอ่อนน้อมทั่วไปในพระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการทั้งปวง ประกอบไปด้วยพระสติปัญญากว้างขวางฦกซึ้ง สามารถในราชกิจใหญ่ยิ่งทั้งปวงทุกประการ ถึงว่ามีพระชนมายุน้อย ก็ได้รับราชการในตำแหน่งอันใหญ่เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัย ทั้งราชการแผ่นดินแลราชการในพระองค์ สมควรที่จะได้ดำรงพระเกียรติยศในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณต่างพระเนตรพระกรรณพระองค์หนึ่งได้

จึ่งมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนาเลื่อนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงศวโรปการ ขึ้นเปนพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผลธนสารสมบูรณ์ อดุลยเกียรติยศเดชานุภาพทุกประการเทอญ

ให้ทรงเลื่อน เจ้ากรม เปนหลวงเทวะวงศวโรปการ ถือศักดินา ๖๐๐

ให้ทรงเลื่อน ปลัดกรม เปนขุนภูบาลสวามิภักดิ ถือศักดินา ๔๐๐

ให้ทรงเลื่อน สมุหบาญชี เปนหมื่นรักษพยุหพล ถือศักดินา ๓๐๐

ให้ผู้ซึ่งได้รับตำแหน่งทั้ง ๓ นี้ ทำราชการในหลวงแลในกรมตามอย่างธรรมเนียม เจ้ากรม ปลัดกรม สมุหบาญชี ในพระองค์เจ้าต่างกรมทั้งปวงสืบไปให้มีความสุขสวัสดิเจริญเทอญ

ตั้งแต่ณวัน ๖ ๆ ๖ ค่ำ ปีจออัฐศก ศักราช ๑๒๔๘ เปนวันที่ ๖๔๐๘ ในรัชกาลปัตยุบันนี้ ๑๑

ถึงปีกุญ พ.ศ. ๒๔๓๐ สมเด็จพระราชินีวิกตอเรียประเทศอังกฤษจะทรงฉลองรัชกาลครบ ๕๐ ปี ในงารใหญ่เช่นนั้นเปนประเพณีที่พระเจ้าแผ่นดินแลประธานาธิบดีต่างประเทศที่เปนสัมพันธมิตรไมตรี ถ้ามิได้ไปช่วยงารเอง ก็ย่อมแต่งเจ้านายหรือข้าราชการผู้ใหญ่เปนผู้แทน

ไปช่วยงาร แลในครั้งนั้นเมื่อรัฐบาลอังกฤษบอกกำหนดงารมาให้กราบบังคมทูล ฯ พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเสด็จไปช่วยงารฉลองราชสมบัติณประเทศอังกฤษแทนพระองค์ แล้วโปรด ฯ ให้เสด็จไปยังประเทศฝรั่งเศส ประเทศสวิเดน แลไปถวายเครื่องราชอิศริยาภรณ์แก่สมเด็จพระเจ้าวิลเฮมที่ ๑ เอมปเรอเยอรมันณประเทศเยอรมนีด้วย

สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเสด็จไปยุโรปครั้งนั้น นอกจากที่เปนผู้แทนพระองค์แลไปเจริญทางพระราชไมตรีดังกล่าวมา ได้รับกระแสรับสั่งไปให้ทรงตรวจตราลักษณการปกครองของนานาประเทศเปนข้อสำคัญด้วยอีกอย่างหนึ่ง ด้วยในเวลานั้นกระทรวงเสนาบดีที่ได้จัดการเปนระเบียบเรียบร้อยตามสมควรแก่สมัยแล้ว มีแต่กระทรวงการต่างประเทศกระทรวงเดียว กระทรวงอื่น ๆ ยังคงทำอยู่ตามแบบโบราณบ้าง ได้แก้ไขเปลี่ยนแปลงระเบียบการแต่เล็กน้อยบ้าง กระทรวงแลกรมซึ่งได้ทรงจัดตั้งขึ้นใหม่นอกจากกระทรวงเสนาบดีก็มี พระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงพระราชดำริห์ว่าถึงเวลาสมควรจะจัดกระทรวงเสนาบดีทั้งปวง ให้ทำการตามหน้าที่ติดต่อเปนรัฐบาลอันเดียวกันตามแบบแผนประเทศที่รุ่งเรือง จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการทรงตรวจตราลักษณการปกครองของนานาประเทศ มาประกอบกับการที่ทรงพระราชดำริห์ เพราะเหตุนี้ เมื่อเสร็จราชการในยุโรปแล้ว สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ

จึงเสด็จกลับมาทางอเมริกาแลประเทศยี่ปุ่นด้วย แลเมื่อเสด็จมาถึงประเทศยี่ปุ่นนั้น รัฐบาลยี่ปุ่นแสดงความประสงค์ที่จะให้ทางพระราชไมตรีในระหว่างประเทศยี่ปุ่นกับประเทศสยามกลับมีขึ้นเหมือนแต่โบราณ จึงโปรด ฯ ให้สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการทรงทำหนังสือแสดงทางไมตรีมิตรกับยี่ปุ่นในเวลาเมื่อเสด็จประทับอยู่ณกรุงโตกิโอนั้น

ครั้นสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเสด็จกลับมาถึงกรุงเทพ ฯ กราบบังคมทูลรายงารการที่ได้ไปตรวจตราวิธีปกครองในนานาประเทศ จึงโปรด ฯ ให้เริ่มตั้งเสนาบดีสภาขึ้นในปีชวด พ.ศ.๒๔๓๑ แต่มีพระราชประสงค์จะทรงทดลองการที่ทรงพระราชดำริห์จัดขึ้นใหม่นั้นให้เห็นประโยชน์แน่นอนก่อน จึงยังมิได้ประกาศแก้ไขตำแหน่งเสนาบดี เปนแต่โปรด ฯ ให้เสนาบดีตามตำแหน่งเดิม คืออรรคมหาเสนาบดีกระทรวงมหาดไทย ๑ อรรคมหาเสนาบดีกระทรวงกลาโหม ๑ เสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๑ นายกกรรมการซึ่งบัญชาการในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงนครบาล ๑ เสนาบดีกระทรวงวัง ๑ เสนาบดีกระทรวงเกษตราธิการ ๑ กับอธิบดีกรมต่าง ๆ ซึ่งทรงกะว่าจะยกขึ้นเปนกระทรวงเสนาบดีอีก ๖ ตำแหน่ง คือกรมยุทธนาธิการ ๑ กรมพระคลังมหาสมบัติ ๑ กระทรวงศาลยุติธรรม ๑ กรมธรรมการ ๑ กรมโยธาธิการ ๑ กรมราชเลขาธิการ ๑ รวม ๑๒ ตำแหน่งนั่งประชุมเปนเสนาบดีสภา เสด็จประทับเปนประธานเอง มีการประชุมปฤกษาหารือราชการต่าง ๆ เปนเนืองนิจมา ๓ ปี จนทรงพระราชดำริห์เห็นว่า ควร

ใช้เปนแบบแผนในการปกครองพระราชอาณาจักรได้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ประกาศตั้งเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง เมื่อวันที่ ๑ เมษายน ปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๓๕ มีความในประกาศดังนี้

ประกาศตั้งตำแหน่งเสนาบดี[๑]

มีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ในพระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ บดินทรเทพยมหามงกุฎ บุรุษยรัตนราชรวิวงศ วรุตมพงศบริพัตร วรขัตติยราชนิกโรดม จาตุรันตบรมมหาจักรพรรดิราชสังกาศ บรมธรรมิกมหาราชาธิราช บรมนาถบพิตร พระจุลจอมเกล้าเจ้ากรุงสยามทั้งฝ่ายเหนือฝ่ายใต้ แลดินแดนทั้งหลายที่ใกล้เคียง คือลาว มลายู กเหรี่ยง ฯ ล ฯ ดำรัสเหนือเกล้า ฯ สั่งให้ประกาศให้ทราบทั่วกันว่า มีพระราชหฤทัยหวังจะทำนุบำรุงแผ่นดินให้เจริญยิ่งขึ้นไปทุกเวลา แลจะรักษาขนบธรรมเนียมที่ดีให้คงมีอยู่ แลจะผ่อนผันแก้ไขการที่เสียให้หมดสิ้นไป เพื่อประโยชน์ที่อาณาประชาราษฎรจะได้อยู่เย็นเปนสุขทำมาหากินโดยชอบ บ้านเมืองจะได้รุ่งเรืองเจริญทันกับกาลสมัยที่เปนทั่วไปในโลกนี้ ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าราชการบ้านเมืองย่อมจะเปนที่เรียบร้อยได้ ด้วยจัดการแบ่งกระทรวงหน้าที่พนักงารให้ทำการเปนหมวดเปนหมู่ ให้สมควรแก่กำลังสติปัญญาสามารถของผู้ที่จะรับราชการ ฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งนั้น ๆ

---

๑ ประกาศนี้เข้าใจว่าสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการเปนผู้ร่างตามกระแสรับสั่ง

แลต้องแบ่งหน้าที่ราชการให้เปนส่วนเปนแพนกตามกระทรวง ราชการทั้งปวงจึ่งจะสำเร็จไปได้ทันกาลสมัยที่ควรจะเปน เพื่อว่าถ้าทรงพระราชดำริห์จะให้จัดการสิ่งใด ก็จะได้มีหน้าที่ทำการสิ่งนั้นทันท่วงที ไม่มีที่ติดขัดข้องด้วย การดีการเจริญทั้งปวงอันเปนพระบรมราชประสงค์ให้มีเพื่อประโยชน์แลความสุขแก่ประชาชนนั้นจึ่งจะเปนผลสำเร็จบริบูรณ์ได้ เพราะเหตุฉนี้จึ่งได้ทรงพระราชดำริห์แก้ไขธรรมเนียมกระทรวงของการที่เสียอยู่ให้ดีขึ้นใหม่มาเปนชั้น ๆ ตามกาลสมัยที่มีราชการหน้าที่นั้นเกิดขึ้นใหม่ เพื่อการเจริญแก่บ้านเมืองดังกล่าวมาแล้ว แลเจ้ากระทรวงใหญ่ในพระราชกำหนดกฎหมายเดิมมีอย่างไรไม่ต้องกล่าว ด้วยย่อมทราบอยู่ทั่วกันแล้ว แต่ตำแหน่งนั้น ๆ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ตั้งเติมบ้างบางคราว แลงดเว้นเสียบ้างตามเวลาที่ควรจะมีจะเปน จะกล่าวตั้งแต่เสนาบดี ๖ ตำแหน่งที่มีอยู่แต่แรกได้เสด็จเถลิงถวัลยราชสมบัติมา มีอรรคมหาเสนาบดี ๒ คือ (๑) เสนาบดีกรมมหาดไทย ที่สมุหนายก ได้บังคับบัญชาการหัวเมืองฝ่ายเหนือทั้งปวง (๒) เสนาบดีกรมพระกลาโหม ที่สมุหพระกลาโหม ได้บังคับบัญชาการหัวเมืองปักษ์ใต้ทั้งปวง แลการทหารบกทหารเรือ จัตุสดมภ์ทั้ง ๔ คือ (๑) เสนาบดีที่พระคลัง ได้บังคับบัญชาการต่างประเทศแลกรมพระคลัง (๒) เสนาบดีกรมเมือง ได้บังคับบัญชาการรักษาพระนคร แลความนครบาล (๓) เสนาบดีกรมวังได้บังคับบัญชาการในพระบรมมหาราชวัง แล (๔) เสนาบดีกรมนาที่เกษตราธิบดี ได้บังคับบัญชาการไร่นา

รวมเปน ๖ ตำแหน่ง นับว่าเปนตำแหน่งประจำในที่ประชุมเสนาบดี ฤๅลูกขุนณศาลา แลในประชุมนี้บางทีมีพระบรมวงศานุวงศ์บางพระองค์ แลขุนนางผู้ใหญ่บางท่าน อย่างเช่นสมเด็จเจ้าพระยามหาศรีสุริยวงศ แลเจ้าพระยาทิพากรวงศนั้นเปนต้น อยู่ในที่ประชุมนี้ด้วย ครั้นต่อมาในปีกุญสัปตศก จุลศักราช ๑๒๓๗ (ร.ศ. ๙๔) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แยกกระทรวงพระคลังออกจากกระทรวงการต่างประเทศ ตั้งหอรัษฎากรพิพัฒนขึ้น[๑] แลในปีมะแมเบญจศก จุลศักราช ๑๒๕๕ (ร.ศ. ๑๐๒) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้เติมกระทรวงโทรเลขแลไปรษณีย ขึ้นใหม่ แลในปีกุญนพศก จุลศักราช ๑๒๔๙ (ร.ศ. ๑๐๖) ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้แยกกรมทหารบกทหารเรือออกจากกรมพระกลาโหม ตั้งกรมยุทธนาธิการขึ้น แลในรัตนโกสินทรศก ๑๐๙ ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้รวมการโยธาต่าง ๆ ที่อยู่ในกระทรวงต่าง ๆ มาตั้งเปนกระทรวงโยธาธิการขึ้น แลรวมกรมโทรเลขไปรษณีย์เข้าในกระทรวงโยธาธิการ แลทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกกรมธรรมการ แลสังฆการีย์ที่ขึ้นอยู่ในกรมมหาดไทยมารวมกับกรมศึกษาธิการ เปนกระทรวง ๑ ต่างหากแล้ว บัดนี้ทรงพระราชดำริห์เห็นว่า กระทรวงเมือง ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้พระบรมวงศานุวงศ์แลข้าราชการ เปนกอมมิตตี บังคับการมาแต่ปีจออัฐศกจุลศักราช ๑๒๔๘ (ร.ศ. ๑๐๕) นั้น ได้จัดการแก้ไขเปนแบบแผนขึ้นใหม่ควรให้เลิกกอมมิตตีนั้นเสีย ให้คงเปนเสนาบดีไปตามเดิม แลกระทรวงเกษตราธิการที่ได้บังคับการ

---

๑ ปีระกาตั้งหอรัษฎากรพิพัฒน์ ปีกุญประกาศแยกกระทรวง

โรงภาษีสินค้าเข้าออกนั้น ให้ยกไปขึ้นกระทรวงพระคลัง ให้คงแต่เกษตรพานิชการ แลการเกษตรากรที่จะจัดขึ้นใหม่ต่อไป แลกระทรวงยุติธรรมที่จะได้รวบรวมผู้พิพากษาแลตระลาการพิจารณาคดีความนั้น ก็ให้จัดการชั้นต้นพอจะให้ราชการเปนไปได้ในแห่งเดียวกัน จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ตั้งเปนกระทรวงใหญ่ขึ้น แลกรมพระอาลักษณมีราชการหน้าที่มากยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อนหลายเท่า จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ยกขึ้นเปนกระทรวงใหญ่เรียกว่ากระทรวงมุรธาธร แลกระทรวงยุทธนาธิการนั้น ทรงพระราชดำริห์เห็นว่าราชการจัดลงเปนแยบแผน แลควรให้แก้กระทรวงเปนกรมยุทธนาธิการบังคับบัญชากรมทหารบกทั้งปวง มีผู้บัญชาการให้มียศเสมอเสนาบดี แลให้เข้าในที่ประชุมเสนาบดีด้วย แต่การบัตรหมายราชการทั้งปวงนั้น ให้กรมพระกลาโหมเปนเจ้าหน้าที่ไปตามธรรมเนียมเดิม แลกรมทหารเรือ กรมช้าง กรมแสง ซึ่งยกไปกระทรวงยุทธนาธิการนั้น ให้ยกมาขึ้นกรมพระกลาโหม เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้จัดมีกระทรวงใหญ่ให้ประชุมกันปฤกษาราชการตามหน้าที่ซึ่งเกี่ยวข้องกัน เปนที่ประชุมเสนาบดี ๑๒ ตำแหน่ง เรียกว่าเสนาบดีสภา ฤๅลูกขุนณศาลา อันจะมีหน้าที่รวมกันแลต่างกันโดยแพนก ซึ่งมีพระราชบัญญัติต่างหากจะประกาศต่อไปภายหลังแล้วดังนี้ จึงทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ สั่งว่าให้บรรดาเสนาบดีทั้งปวงนี้ให้มียศเสมอเหมือนกันทั้งสิ้น ไม่ให้ถือว่าเปนอรรคมหาเสนาบดี ฤๅเปนจัตุสดมภ์ ฤๅเปนเสนาบดีตำแหน่งใหม่

แลพนักงารหน้าที่ของกระทรวงต่าง ๆ ทั้งปวงนี้จะได้มีพระราชบัญญัติออกต่อไปในภายหลังด้วย

เมื่อได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ตั้งตำแหน่งขึ้นใหม่ฉนี้แล้ว จึงทรงพระราชดำริห์เห็นว่าราชการกรมมหาดไทยทุกวันนี้มีมากขึ้น แลต้องการเร็วจะทอดทิ้งให้เปนไปเหมือนแต่ก่อนไม่ได้ เจ้าพระยารัตนบดินทรที่สมุหนายกนั้นก็ชราร่างกายทุพลภาพมาก จะเข้ามารับราชการประจำตามหน้าที่ซึ่งต้องเปนไปในประจุบันนี้ก็ไม่ไหว แต่เจ้าพระยารัตนบดินทรได้รับราชการมีความชอบมา หาได้มีความผิดร้ายในราชการอย่างหนึ่งอย่างใดไม่ จึงโปรดเกล้า ๆ ให้ยกขึ้นเปนเสนาบดีผู้ใหญ่ไม่ประจำการกระทรวงตามอย่างเช่นเคยมีมาแต่ก่อน แลให้เข้าในที่ประชุมเสนาบดีสภาได้เปนครั้งเปนคราว ตามเวลาที่สามารถทำได้ คงให้มีบรรดาศักดิ์นามสมุหนายกอยู่ตามเดิม แลโปรดเกล้า ๆ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรงราชานุภาพรับตำแหน่งที่เสนาบดี บังคับบัญชาการในกระทรวงนั้นทั่วไป อนึ่งกระทรวงเมืองนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นนเรศวรฤทธิ์ ซึ่งได้เปนกอมมิตตีผู้หนึ่งแต่ก่อนนั้น เปนเสนาบดีว่าการกรมพระนครบาล อนึ่งกระทรวงโยธาธิการที่โปรดเกล้า ๆ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้ากรมขุนนริศรานุวัติวงศ เปนอธิบดีอยู่แต่ก่อนแล้วนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้ยกเปนเสนาบดีขึ้น อนึ่งกระทรวงธรรมการแลศึกษาธิการที่ว่างอยู่ ด้วยโปรดเกล้า ๆ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นดำรง

ราชานุภาพ ไปเปนเสนาบดีกรมมหาดไทยแล้วนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้ย้ายเจ้าพระยาภาสกรวงศ เสนาบดีกระทรวงเกษตรพานิชการมาเปนเสนาบดีกระทรวงธรรมการแลศึกษาธิการ อนึ่งกระทรวงเกษตรพานิชการที่ว่างอยู่ ด้วยเจ้าพระยาภาสกรวงศไปเปนเสนาบดีกระทรวงธรรมการแลศึกษาธิการนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้พระยาสุรศักดิมนตรี เปนเสนาบดีกระทรวงเกษตรพานิชการ อนึ่งกระทรวงยุติธรรมแลกระทรวงมุรธาธรที่โปรดเกล้า ๆ ให้ตั้งขึ้นใหม่นั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้พระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ เปนเสนาบดีว่าการยุติธรรม แลพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิธาดา เปนเสนาบดีกระทรวงมุรธาธร อนึ่งกรมยุทธนาธิการนั้น ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอเจ้าฟ้าภาณุรังษีสว่างวงศ กรมพระภาณุพันธุวงศวรเดชเปนผู้บัญชาการ อนึ่งตำแหน่งเสนาบดีอีก ๔ กระทรวงที่ไม่ได้เปลี่ยนแปลงมานี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ๆ ให้คงอยู่ตามเดิม ให้ผู้ที่ได้รับตำแหน่งแลยศเสนาบดีทั้งปวงนี้ อุส่าห์ทำการตามหน้าที่ให้สำเร็จโดยพระบรมราชประสงค์ ความงามความดีจะได้มีแก่ราชการแลบ้านเมืองจะได้เจริญยิ่งขึ้นสืบไป

---

๑ เจ้าพระยารัตนาธิเบศร เสนาบดีกระทรวงกลาโหม ๒ กรมหลวงเทวะวงศวโรปการเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ๓ สมเด็จเจ้าฟ้ากรมพระจักรพรรดิพงศ์เสนาบดีกระทรวงคลัง ๔ กรมหมื่นประจักษศิลปาคม เสนาบดีกระทรวงวัง

ประกาศมาแต่พระที่นั่งจักรีมหาปราสาท วันที่ ๑ เมษายน รัตนโกสินทรศก ๑๑๑ เปนวันที่ ๘๕๔๓ ในรัชกาลประจุบันนี้

ในการจัดตั้งเสนาบดีสภานี้ เปนการสำคัญยิ่งอย่างหนึ่ง ซึ่งสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้เปนที่ทรงปฤกษาหารือโดยฉเพาะพระองค์มาแต่แรก แลเมื่อตั้งที่ประชุมเสนาบดีสภาแล้ว ได้ทรงเปนหัวหน้าเสนาบดีในที่ประชุมเสนาบดีสืบมาทั้ง ๒ รัชกาลจนตลอดพระชนมายุ ถ้าจะประมวลเวลาได้ถึง ๓๑ ปี เรื่องพระประวัติของสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการแต่ตั้งเสนาบดีสภามาแล้ว ยากที่จะนำมาเรียบเรียงในที่นี้ เพราะราชการบ้านเมืองในรัชกาลที่ ๕ ที่ได้จัดให้เจริญรุ่งเรืองขึ้นในระยะเวลา ๑๘ ปีนั้นมากมายหลายอย่างนัก อย่างใดที่จะไม่ได้เกี่ยวเนื่องถึงพระประวัติของสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการนั้นแทบจะไม่มี ถ้าจะพรรณาให้หมด ก็คือว่า จะต้องแต่งเรื่องพระราชพงศาวดารรัชกาลที่ ๕ ตลอดในตอนนั้น เห็นจะยืดยาวเกินประมาณ แต่กาะที่สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้รับราชการสนองพระเดชพระคุณมาในตอนนี้อย่างไร มีกระแสพระราชดำริห์ของพระบาทสมเด็จ ฯพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวปรากฎอยู่ในพระราชหัตถเลขาซึ่งพระราชทานพระพรแก่สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการเมื่อพระชัณษาครบ ๕๐ ได้นำสำเนามาพิมพ์ไว้ต่อไปนี้

สวนดุสิต

วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน รัตนโกสินทรศก ๑๒๗

ถึง กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ

ฉันได้ทราบว่าปีนี้เปนปีที่เธอทำบุญวันเกิดอายุครบ ๕๐ ปี จะกล่าวว่ามีความยินดีที่เธอมีอายุมาถึงเพียงนั้นก็มิใช่ ความยินดียังเกิดจากแลถอยหลังขึ้นไป ว่าเธอกับฉันได้ทำราชการ แลมีความรักใคร่อาศรัยกันแลกันส่วนพี่น้อง ตั้งแต่เรายังเปนเด็กด้วยกันมาล่วงเวลาช้านานจนถึงนับว่าเปนคนแก่ด้วยกัน การที่ได้ทำมาแล้ว ล้วนเปนการสำคัญ ๆ ที่ได้ก้าวล่วงข้ามมาเปนชั้น ๆ จนถึงเวลาบัดนี้ เปนข้อที่ควรยินดีต่อความสำเร็จ อันเรามุ่งหมายได้กระทำให้เปนไปได้ถึงเพียงนี้ เมื่อระฦกถึงกาลล่วงมาแล้วเช่นนี้ ให้ยังเกิดความยินดีปลื้มเปรมในใจ จึ่งอาจจะนำมาชักชวนเธอให้ระฦกถึง แล้วแลยังเกิดความยินดีในใจเช่นได้เกิดขึ้นแก่ตัวฉัน เมื่อความยินดีเกิดขึ้นเช่นนั้น ก็นับว่าเปนมงคลอันอุดม

ส่วนการในอนาคต เมื่อพิจารณาดูฉันกับเธอก็ยังทำการมาด้วยกันอยู่ในเวลานี้ มีท่าทางที่จะได้อาศรัยกันแลกัน ทั้งราชการแผ่นดินแลการในส่วนตัวสืบไปภายหน้าอีกช้านาน ไม่มีเหตุอันใดที่จะให้สอดแคล้วสงสัย ว่าเราจะไม่ได้ทำการไปด้วยกันจนสุดความสามารถ เมื่อแลดูการเช่นนี้ก็ให้เกิดความยินดีปรีดาในใจ ว่ายังจะได้ร่วมสุขร่วมทุกข์กันไปอีกนาน นับว่าเปนมงคลประการที่สอง

อนึ่งด้วยเดชะความสัตย์ที่ฉันตั้งใจประพฤติตัวอยู่ในธรรม ดำเนินราชการด้วยความมุ่งหมายให้ดำรงอิศรภาพของแผ่นดิน แลให้มี

ความสมัคสโมสรในพระราชวงศานุวงศ์ แลให้อาณาประชาราษฎรมีความสุขสำราญเจริญด้วยโภคทรัพย์ นี่เปนความสัตย์ซึ่งตั้งอยู่ในใจฉัน อันสัตยาธิษฐานนี้ย่อมถือมาแต่โบราณ ว่าเมื่อนำมาแสดงเปนสัจจาธิษฐานแล้วจึงตั้งความปราถนาอย่างหนึ่งอย่างใด ก็อาจจะสำเร็จได้โดยมากดังนี้

อาศรัยเหตุที่ตั้งแห่งความสวัสดิ ที่ได้ยกมากล่าวแล้ว ๓ ประการเปนที่ตั้ง ขออำนวยพรให้เธอมีชนมายุยืนนาน ประกอบด้วยกำลังกายแลปฏิภาณยั่งยืนมั่นคงสืบไปในภายหน้า ความมั่นคงอันนี้จงเปนเครื่องนำมาแห่งความสุขโสมนัสสวัสดิมงคลแก่ตัวเธอ ในอภิลักขิตสมัยอันนี้แลปีซึ่งจะเปนไปในภายหน้า

ฉันได้ส่งเงิน ๕๐ ชั่งมาทำขวัญเท่าปีอายุของเธอปีละชั่ง เปนส่วนพระราชทานของพระราชา กับคุมมือสำรับหนึ่งส่งมาเปนส่วนซึ่งมิตรที่รักให้ต่อเธอ ขอให้รับไว้ ใช้เปนที่ระฦกถึงกันสืบไป

(พระบรมนามาภิธัย) จุฬาลงกรณ์ ป,ร,

ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ทั้งตำแหน่งแลหน้าที่ของสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ยิ่งสำคัญขึ้นกว่าในรัชกาลก่อน เพราะเปนเวลาเปลี่ยนรัชกาลแลพระองค์ทรงเปนหัวหน้าเสนาบดีทั้งปวงดังกล่าวมาแล้วประการ ๑ เพราะพระองค์ทรงเปนพระมาตุลาผู้ใหญ่ในพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวอีกประการ ๑ ประกอบด้วยทรงพระเกียรติคุณ

สุนทรจรรยา เปนที่สรรเสริญของบุคคลทุกชาติทุกชั้นบรรดาศักดิ์ จึงได้ทรงรับความนับถือของคนทั้งหลายทั่วไป ว่าเปนหลักในราชการแผ่นดิน รองแต่พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวลงมาด้วยประการฉนี้ ทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเปนกรมพระในคราวทรงตั้งกรมเจ้านายเปนฤกษ์ในรัชกาลปัจจุบันนี้เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๕๔ มีคำประกาศทรงยกย่องพระเกียรติคุณแลความชอบความดีดังนี้

คำประกาศ

อนึ่งทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าบรมวงศเธอ กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ เปนพระเจ้าบรมวงศผู้ใหญ่ อันพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้ทรงยกย่องแลทรงพระเมตตาเปนอันมาก ทั้งเปนที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ได้ทรงรับราชการฉลองพระเดชพระคุณเปนเสนาบดีมานานยิ่งกว่าเสนาบดีทั้งปวงในกาลบัดนี้ อันหน้าที่ราชการในพแนกว่าการต่างประเทศนั้นเล่า ก็นับว่าเปนราชการอันสำคัญแลยากยิ่งนัก เพราะต้องทรงพระดำริห์คอยหาอุบายที่จะรักษาทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศให้คงดีเปนที่ปรองดองกันอยู่เสมอ ต้องคอยทรงระวังรักษาพระเกียรติยศแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลเกียรติยศแห่งชาติบ้านเมือง มิให้มีสิ่งใดมากระทั่งกระเทือน อันจะทำให้พระบรมเดชานุภาพมีหนทางที่จะเสื่อมถอย หรือเปนที่สบประมาทได้แม้แต่นิดเดียว คอยทรงระวังพิจารณาดูความเจริญแห่งชาติอื่น ๆ ว่าจะดำเนิรไปทางใด แล้วแลคอยจัดการ

ทางฝ่ายกรุงสยามให้เปนไปตามสมควรเทียมทันนานาประเทศ มิให้เสียเปรียบเขาได้ ในการเหล่านี้ก็ย่อมจะต้องมีเวลาที่ทรงศึกษาโต้เถียงข้อราชการกับผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศอยู่เนือง ๆ การที่ได้ทรงกระทำมาแล้วในทางนั้นนับว่าเปนที่เรียบร้อยทุกคราวมา ทั้งชนชาวต่างประเทศก็พากันสรรเสริญพระปรีชาสามารถ แลเปนที่นิยมในพระอัธยาศรัยอันสุภาพ ฝ่ายชาวไทยทั่วไปก็นิยมอยู่ว่า พระเจ้าบรมวงศเธอ ๆ กอปด้วยพระสติปัญญาสามารถ ทรงรอบรู้ในวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ ทั้งหนทางแห่งพระดำริห์ก็เปนอย่างสุขุมรอบคอบ ปราศจากอคติทั้ง ๔ ประการ พระวาจาก็ไพเราะอ่อนหวานเปนที่พึงใจ มีพระอัธยาศรัยกอปด้วยเมตตากรุณาภาพ จึงเปนที่ควรนับถือได้

อนึ่งพระเจ้าบรมวงศเธอ ๆ ก็เปนพระราชโสทรเชษฐาธิบดีแห่งสมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ได้ทรงสำแดงความจงรักภักดีในส่วนพระองค์มาโดยอเนกประการ นับว่าเปนมนตรีที่ปฤกษาในส่วนพระองค์อันประเสริฐ สมควรที่จะเลื่อนพระอิศริยยศขึ้นเปนพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่เปนที่ควรเคารพได้

จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้เลื่อนพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมหลวงเทวะวงศวโรปการ ขึ้นเปนกรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า พระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระเทวะวงศวโรปการ ขัตติยพิศาลสุรบดี ศรีพัชรินทรภราดร สโมสรอเนกศาสตร์วิบูลย์ เกียรติจำรูญไพรัชการ สุภสมาจารสารสมบัติ มัทวเมตตาธยาศรัย

ศรีรัตนตรัยคุณานุสร สุนทรธรรมิกบพิตร นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบูลยศุภผลสกลเกียรติยศ เดชานุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน
- เจ้ากรม เปนพระเทวะวงศวโรปการ ถือศักดินา ๘๐๐
- ปลัดกรม เปนหลวงภูบาลสวามิภักดิ ถือศักดินา ๖๐๐
- สมุหบาญชี เปนขุนรักษ์พยุหพล ถือศักดินา ๔๐๐

ต่อมาทรงพระราชดำริห์ว่า ที่ได้ทรงเลื่อนเปนกรมพระนั้น ยังไม่พอแก่ความชอบความดีที่ได้มีมาแต่หนหลัง แลยังไม่สมแก่ที่ทรงเคารพนับถือ จึงโปรด ฯ ให้เลื่อนพระเกียรติยศขึ้นเป่นสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา ฯ เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ อีกครั้ง ๑ มีคำประกาศดังนี้.

คำประกาศ

อนึ่งทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระเทวะวงศวโรปการ ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมาช้านาน ได้ทรงกระทำความดีความชอบทั้งในราชการแผ่นดิน แลในส่วนพระองค์แต่ในรัชกาลที่ ๕ มาจนรัชกาลปัตยุบัน ราชการในหน้าที่จะมีสำคัญประการใด แลได้ทรงจัดราชการนั้น ๆ ให้เปนไปโดยเรียบร้อยประการใด มีปรากฏในประกาศเลื่อน

กรมครั้งก่อนนั้นแล้ว ต่อมาราชการในหน้าที่ยิ่งสำคัญหนักขึ้น กล่าวคือการรักษาความเปนกลางในระหว่างมหาประเทศ ที่มีทางพระราชไมตรีกับกรุงสยามทำสงครามแก่กัน อาศรัยที่ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้กิจการในหน้าที่โดยทั่วถึง จึงได้ทรงผ่อนผันจัดราชการนั้น ๆ ให้เปนไปตามกระแสพระบรมราโชบายมิได้คลาดเคลื่อน จึงมิได้มีเหตุกระทบกระเทือนให้เปนที่มัวหมองแก่ทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศแม้แต่เล็กน้อย เปนเหตุประกอบให้เจริญพระราชอิศริยยศปรากฏพระเกียรติคุณแผ่พ่านไป กระทำให้มหาประเทศทั้งปวงมีความนิยมนับถือพระราชกฤดาภินิหารยิ่งขึ้น จนสมเด็จพระเจ้ากรุงอังกฤษทรงถวายพระราชอิศริยยศตำหน่งนายพลเอกพิเศษกองทัพบกอังกฤษ แลทรงรับตำแหน่งนายพลเอกพิเศษกองทัพบกสยาม อันพระราชาธิบดีในชมพูทวีปยังมิเคยทรงรับเลยนั้นเปนต้นในส่วนพระองค์ ทรงนับว่าพระเจ้าบรมวงศเธอกรมพระเทวะวงศวโรปการ เปนเอกอรรคมนตรี ผู้ที่ได้ทรงปฤกษาสรรพราชกิจน้อยใหญ่ได้สมพระราชหฤทัยทุกเมื่อ เพราะพระเจ้าบรมวงศเธอ ๆ พระองค์นั้น ทรงมีความชำนิชำนาญในเชิงรัฐประศาสโนบายหาผู้ใดเปรียบปานได้โดยยาก ทั้งทรงเปนผู้ที่กราบบังคมทูลความเห็นโดยตรงทุกเมื่อ โดยความจงรักภักดี แลประกอบด้วยสัตยธรรมสุจริตธรรม ปราศจากอคติทั้งสี่ประการ จึงเปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยแลทรงเคารพอยู่พระองค์หนึ่ง

อนึ่งก็ทรงพระเจริญวัยอยู่ในชั้นพระบรมวงศผู้ใหญ่แล้ว สมควรจะเพิ่มพระราชอิศริยยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น

จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อนพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระเทวะวงศวโรปการ เปนสมเด็จกรมพระยา มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ขัตติยพิศาลสุรบดี บรมราชินิศรีพัชรินทรภราดร สโมสรอเนกนิติปรีชา มหาสุมันตยานุวัตรวิบูลย์ ไพรัชราชกิจจาตุลย์สุนทรปฏิภาณ นิรุกติญาณวิทยาคณนาทิศาสตร์ โหรกลานุวาทนานาปกรณ์ เกียรติกำจรจิรกาล บริบูรณ์คุณสารสมบัติ สุจริตสมาจารวัตรมัทวเมตตาชวาธยาศรัย ศรีรัตนตรัยสรณธาดา กัลยาณธรรมิกนาถบพิตร นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๓๕๐๐๐ เปนพิเศษ ในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพสิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผลเกียรติยศ อิศริยศักดิเดชานุภาพมโหฬารทุกประการ

ให้ทรงเลื่อน	เจ้ากรม	เปนพระยาเทวะวงศวโรปการ	ถือศักดินา ๑๐๐๐
	ปลัดกรม	เปนพระภูบาลสวามิภักดิ	ถือศักดินา ๘๐๐
	สมุห์บาญชี	เปนหลวงรักษ์พยุหพล	ถือศักดินา ๕๐๐

นอกจากพระราชทานพระเกียรติยศดังได้กล่าวมา ยังทรงพระกรุณาโปรด ฯ ให้สร้างวังเทวะเวสม์พระราชทาน ที่ริมแม่น้ำณตำบลบางขุนพรหม ซึ่งพระบาทสมเด็จ ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวได้พระราชทานที่ดินไว้แต่ก่อนนั้น ให้เปนที่ประทับให้ทรงพระสำราญในเวลาเมื่อมีพระชัณษามาก เมื่อสร้างวังนั้นสำเร็จได้เสด็จขึ้นวังพร้อมกับทรง

บำเพ็ญพระกุศลฉลองพระชนมายุ แลอายุหม่อมใหญ่ เทวะกุล ณกรุงเทพ ครบ ๖๐ ปีบริบูรณ์เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการทรงระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณ ได้ทรงพระนิพนธ์คำประกาศไว้ข้างต้นหนังสือแสดงคุณานุคุณซึ่งทรงพิมพ์แจกในงารนั้นมีความดังนี้

คำประกาศแจ้งความ

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ขัตติยพิศาลสุรบดี บรมราชินีศรีพัชรินทรภาดร สโมสรอเนกนิติปรีชา มหาสุมันตยานุวัตรวิบูลย์ ไพรัชราชกิจจาดุลย์สุนทรปฏิภาณ นิรุกติญาณวิทยาคณนาทิศาสตร์ โหรกลานุวาทนานาปกรณ์ เกียรติกำจรจิรกาลบริบูรณ์คุณสารสมบัติ สุจริตสมาจารวัตรมัทวเมตตาชวาธยาศรัย ศรีรัตนตรัยสรณธาดา กัลยาณธรรมิกนาถบพิตร ขอประกาศแด่พระสงฆ์เถรานุเถระเปนอาทิ แลแก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้ซึ่งพบปะคำประกาศนี้โดยความเคารพว่า

ข้าพระพุทธเจ้ามาระฦกถึงอายุซึ่งล่วงมาครบ ๖๐ ปี อันเปนกาลกำหนดที่นิยมกันในทวีปตวันออก ว่าเปนเขตรของความชรา แลถ้าว่าตามจำนวนในสถิติพยากรณ์ของประเทศ ซึ่งรอบรู้วิชารักษาโรคอย่างดีที่สุดแล้ว ก็ปรากฏว่าบรรดามนุษยชนที่เกิดมาในโลกนี้นับประมาณว่า ๕ คนแล้ว เมื่อมีอายุถึง ๖๐ ปีก็คงจะมีชีวิตเหลืออยู่สัก ๒ คนเปนอย่างมากที่สุด มีแต่จะน้อยลงไปกว่านี้ตามความไม่เที่ยงของสังขารทั้งปวง

ข้าพระพุทธเจ้าจึ่งมีความปิติยินดีนัก ที่เปนบุญของข้าพระพุทธเจ้า ได้มาประสบพบปะพระบรมพุทธสาสนา ได้มีบุรพการีทั้งหลายซึ่งประกอบ พร้อมด้วยปัญญาบารมีแลกรุณาบารมีอย่างยิ่งแล้ว แลได้มีเจ้านายอันประเสริฐของตนทรงอุปการะทำนุบำรุงแลชุบเกล้า ฯ เลี้ยงไว้ให้บริบูรณ์ด้วยยศศักดิแลสมบัติทั้งปวง อันควรที่วิญญูชนจะพึงปราถนาได้โดยอเนกประการ เหลือที่จะพรรณาแล้ว ข้าพระพุทธเจ้ามีความระฦกถึงพระเดชพระคุณแห่งบุรพการีแลคุณานุคุณูปการทั้งหลาย มีพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเปนต้น เปนล้นเกล้าล้นกระหม่อมหาที่สุดมิได้ ข้าพระพุทธเจ้าได้ตั้งใจแลประกอบการที่ฉลองพระเดชพระคุณอยู่เสมอมิได้ขาด แต่กระนั้นแล้วก็ยังหาคุ้มเท่าหรือเทียมทันพระคุณทั้งหลายที่ได้ทรงมีอยู่แก่ข้าพระพุทธเจ้านี้ไม่

อีกประการหนึ่ง ข้าพระพุทธเจ้ามาคำนึงถึงเหตุการณ์ที่เกิดมีมหาสงครามขึ้นแพร่หลายทั่วไปในโลกนี้อยู่กว่า ๔ ปีเศษ พึ่งสงบลงได้ในเร็ว ๆ นี้ด้วยความเปนธรรมมีไชยชำนะความไม่เปนธรรม แลข้าพระพุทธเจ้าได้แลเห็นผลของลักษณการปกครองของประเทศทั้งหลายในโลกนี้ที่มีวิธีต่าง ๆ กันตามความนิยมของประเทศต่าง ๆ ทั้งหลายนั้นโดยชัดเจนแล้ว ว่าประเทศใด ๆ ซึ่งผู้เปนเจ้าเปนใหญ่สถิตย์อยู่ในธรรมประเทศนั้น ๆ ก็ย่อมอยู่เย็นเปนสุขทั่วไปทั้งประเทศ แลคุณความดีของผู้ปกครองประเทศที่เปนธรรมนั้น ย่อมมีไชยชนะความไม่เปนธรรมในประเทศอื่นได้ เพราะเหตุฉนี้มหาประเทศทั้งหลายจึงได้ตกลงกัน

ตามความซึ่งประธานาธิบดีอเมริกันได้ริขึ้นให้จัดการเพื่อให้ประเทศทั้งปวงเข้ารวมกันเปนสามัคคีพวกเดียวกัน ที่จะให้มีความสงบเรียบร้อยในโลก โดยรักษาธรรมในระหว่างประเทศทั้งหลายให้มั่นคงยิ่งขึ้นกว่าก่อน ๆ มา

เมื่อว่าถึงทศพิธราชธรรมแล้ว แม้จะนับเพียงแต่น้อยองค์แห่งธรรมนั้น วิญญูชนผู้ใหญ่ในประเทศที่เปนอริยธรรมทั้งหลาย ก็ยังได้แสดงไว้ว่าเปนเครื่องนำมาแห่งความสงบราบคาบเรียบร้อยได้ทั่วไป มีตัวอย่างซึ่งจะยกขึ้นกล่าวได้ดังต่อไปนี้ คือ

ท่านอรรคมหาเสนาบดีอังกฤษคนก่อนผู้มีนามว่า แอสควิถ ได้กล่าวอ้างถึงคำประธานาธิบดีอเมริกันคนก่อน ผู้มีนามว่า ลินคัล์น ว่าได้กล่าวถ้อยคำอันควรจดจำไว้ดังนี้ว่า ด้วยความไม่ปองร้ายเกรี้ยวกราดแก่ใคร ๑ ด้วยการบำเพ็ญทานทั่วไป ๑ ด้วยความมั่นคงอยู่ในธรรม ๑ ควรที่เราทั้งหลายจะพยายามให้เปนผลสำเร็จได้ เพื่อให้มีความสงบราบคาบเรียบร้อยอยู่โดยตรงแลโดยช้านานที่สุดแก่ประเทศของเราเองกับทั้งประเทศทั้งหลายด้วยแล้ว แลกล่าวเติมว่าประธานาธิบดีอเมริกันผู้มีนามว่าวิลสันในปัจจุบันนี้ ก็ได้กล่าวความตามทำนองเดียวกันนี้อีกด้วยเหมือนกัน

อนึ่งอรรคมหาเสนาบดีฝรั่งเศสในปัจจุบันนี้ ผู้มีนามว่า คลามังโซ ได้กล่าวไว้ในที่ชุมนุมผู้แทนราษฎรเมื่อสงบศึกลง แลได้พิมพ์ประกาศไว้ทุก ๆ หัวเมืองในประเทศฝรั่งเศสแล้วนั้น ว่าประเทศฝรั่งเศสเปนผู้ตั้งอยู่ในความที่ควรจะคิดเห็นแลรู้ได้ดีอย่างยิ่ง แห่งความที่ไม่มีเบียดเบียน

หรือความกรุณาต่อมนุษยซึ่งมีอยู่ทั่วไปในโลกแล้ว แลประเทศฝรั่งเศสปราถนาที่จะรักษาแลพยายามให้คนถือธรรมอันนี้ไว้

อนึ่งอรรคมหาเสนาบดีญี่ปุ่นในประจุบันนี้ ผู้มีนามว่า ฮารา นั้นได้กล่าวว่าตั้งแต่สงครามครั้งนี้สงบแล้ว ประเทศทั้งหลายทั้งปวงคงต้องเปลี่ยนธรรมนิยมระหว่างนานาประเทศ โดยใช้ความเที่ยงตรงแลความไม่เบียดเบียน หรือความกรุณาต่อมนุษย์ ทั้งสองนี้เปนหลักสำหรับการที่คบหากันในระหว่างนานาประเทศทั้งปวง

ส่วนพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวของเราทั้งหลายทรงสถิตย์อยู่ในราชธรรม ๑๐ ประการ มีทานเปนองค์ธรรมเบื้องต้น จนอวิโรธน์เปนอวสาน อย่างนี้ยิ่งมากกว่าแลดีกว่าที่กล่าวมาแล้ว แลโดยเดชะพระบารมีนั้น กรุงสยามจึงมีความอยู่เย็นเปนสุข แลมีสงบราบคาบเรียบร้อยทั้งภายในแลภายนอกประเทศ เปนที่พึ่งที่พำนักของคนไทยทั้งปวง พระเดชพระคุณอันยิ่งใหญ่หลวงหาที่สุดมิได้

ข้าพระพุทธเจ้ามีความระฦกแลรู้สึกในใจอยู่ดังกล่าวมาข้างต้นนี้แล้ว จึงถือเอาโอกาศนี้ที่จะบำเพ็ญการกุศล ทำบุญอายุพร้อมกับการขึ้นบ้านเรือนใหม่ ซึ่งได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานแก่ข้าพระพุทธเจ้าแลบุตรทั้งหลายของข้าพระพุทธเจ้าด้วย

แลในงารการอย่างนี้ มีธรรมเนียมคืออย่างหนึ่งซึ่งพิมพ์หนังสือแจกกัน ข้าพระพุทธเจ้าเห็นว่าหนังสือพระราชนิพนธ์แสดงคุณานุคุณอันเปนพระบรมราชานุศาสนีย์นั้น เปนหนังสือดีที่สุด ใช้ได้ทั้งสมณแล

ฆราวาส จึ่งได้จัดซื้อหนังสือนี้ ๒๖๐ เล่ม เพื่อถวายแด่พระภิกษุซึ่งได้นิมนต์มาในงารนี้ แลเหลือจากนั้นจะแจกไปสำหรับที่ว่าการ, มณฑล จังหวัด, แลอำเภอทั่วไปทุกแห่งที่มีในพระราชอาณาจักร กับได้พิมพ์หนังสือที่เปนกลอนคติโลกสำหรับแจกฆราวาสผู้ที่มีไมตรีจิตรมาช่วยในงารของข้าพระพุทธเจ้านี้ด้วย

ในครั้งนี้ข้าพระพุทธเจ้าได้แต่งความตามประสงค์แล้ว แลกราบทูลขอสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ฯ สมเด็จพระมหาสมณ ทรงนิพนธ์เปนคาถาแสดงพระคุณแห่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว แลได้อาราธนาพระธรรมไตรโลกาจารย์• ช่วยเก็บความตามข้าพระพุทธเจ้าต้องการจากพระราชนิพนธ์รัชกาลที่ ๔ บางแห่งมาประพันธ์เปนคาถาถวายพระพรไชยรวมกัน ๑๑ คาถา ดังมีอยู่พร้อมทั้งคำแปลภาษาสยามต่อไปนี้

๑ สฺยามินฺโท ฉฏฺจโม ราโม	พระบาทสมเด็จสมมติเทพ
เทโว เทวาภิรกฺขิโต	จอมสยามพระรามลำดับ ๖
วชิราวุธหตฺเถน	อันอุปบัติเทพอภิบาลรักษา
ธมฺมิโก ธมฺมตาณโก	เปนพระเจ้าทรงธรรม
	ทรงวชิราวุธป้องกันธรรม
	พระองค์ทรงบำเพ็ญทศพิธราชธรรม
	เหล่านี้ คือ

• คือพระสาสนโสภณวัดเทพศิรินทราวาสบัดนี้

๒ ทานํ สีลํ ปริจฺจาคํ	ทรงทานทรงศีลทรงบริจาค
อาชวํ มทฺทวํ ตปํ	ทรงเที่ยงตรง ทรงอ่อนโยน ทรงเพียร
อกฺโกธํ อวิหึสญฺจ	ไม่ทรงกริ้วกราดปองร้าย ไม่ทรง
ขนฺติ จ อวิโรธนํ	เบียดเบียน ทรงกรุณาต่อมนุษย์
	ทรงอดทน ไม่ทรงยินดียินร้าย
๓ อิจฺเจเต ราชธมฺเม โส	ด้วยราชธรรมไรเล่า
ปูเรติ ทสธา ชิเต	ทรงเปนที่พึ่งที่พำนัก ปกครองทวย
เยหิ สํวิหิตารกฺขํ	ประชา ให้ได้รับอารักขา
ปชํ นาโถ ปสาสติ	อันทรงจัดไว้ดีแล้ว
๔ ตายนฺโต โส สทา ธมฺมํ	พระองค์มีธรรมเปนที่ทรงยินดี
ธมฺมราโม อธมฺมโต	ทรงป้องกันธรรมไว้จากอธรรมทุกเมื่อ
อปิ อคฺเฆน อาเนติ	แม้ต้องเสียราคาค่างวดเท่าไร ๆ ก็ยัง
สนฺตึ สนฺตรพาหิรํ	ทรงนำมาซึ่งความสงบราบคาบ ทั้ง
	ภายในทั้งภายนอก
๕ สพฺพทา พหุกาโรว	ทรงพระมหากรุณาอุปการะ
มมานุกมฺปมานสา	ข้าพระพุทธเจ้าเปนอันมากเสมอมา
อหิตานิ อปเนติ	ทรงนำไปเสียซึ่งสิ่งอันไม่เปนประโยชน์
หิตานิ อุปเนติ จ	แลทรงนำมาซึ่งสิ่งอันเปนประโยชน์

๖ ปฏิการมฺปสฺสนฺโต
มุเขน เยนเกนจิ
รามสฺสาหํ นิยาเทมิ
สรีรญฺชีวิตญฺจิทํ

ข้าพระพุทธเจ้าไม่แลเห็นว่าจะฉลองพระเดชพระคุณให้คุ้มได้ด้วยทางใดทางหนึ่ง ขอพระราชทานมอบกายถวายชีวิตไว้ในพระบาทสมเด็จพระรามพระองค์นี้

๗ สฏฺฐิวสฺสายุกาเลปิ
สมฺมานนํ กโรติ โส
วรมสฺส ปวกฺขามิ
มนสา เม ยทิจฺฉิตํ

แม้ในการที่ข้าพระพุทธเจ้ามีอายุครบหกสิบปีแล้วยังทรงพระกรุณาโปรดเกล้ายกย่องอีก ข้าพระพุทธเจ้าขอถวายพระพรไชย อันใจของข้าพระพุทธเจ้าปราถนาไว้นั้น

๘ รตนตฺตยานุภาเวน
มยฺหญฺจ ปุญฺญเตชสา
อุปทฺทวนฺตรายา จ
อุปสคฺคา จ สพฺพโส

ด้วยอานุภาพแห่งพระรัตนตรัย แลเดชะผลบุญซึ่งข้าพระพุทธเจ้าได้กระทำมา ขออย่าให้มีเหตุอันตรายอันเสียหาย แลความขัดข้องทั้งหลายทั้งปวง

๙ มา กทาจิ สมฺผุสฺสุ
รฏฺฐํ สฺยามานเมวิทํ
ทีฆายุโก อยํ ราชา
อินฺโท มม สามิโก

มาถูกต้องพ้องพานสยามรัฐนี้ในกาลทุกเมื่อ ขอพระบาทสมเด็จพระเจ้าแผ่นดิน อันเปนพระเจ้าอยู่หัวของข้าพระพุทธเจ้า

๑๐ อโรโค สุขิโต โหตุ	พระองค์นี้จงมีพระชนม์ยืนยาวนาน
กิตฺติมา จ มหทฺธโน	ทรงพระเกษมสุขสำราญ ไร้พระโรคา
อิสฺสริเย ปติฏฺฐาตุ	พาธนิราสทุกข์รันทด มีพระเกียรติยศ
รชฺชํ กาเรตุ โส จิรํ	แผ่ไปในโลก ทรงบริบูรณ์ด้วย โภคสมบัติพระราชทรัพย์ ทรงดำรง ในพระราชอิศริยยศ แลเสวยสิริราช สมบัติอยู่ตลอดกาลนาน
๑๑ ชยตํ ปถวึ สพฺพํ	ขอพระบาทสมเด็จพระบรมราชาธิราช
ชยตํ อรโย สทา	เจ้าจอมสยาม จงทรงมีไชยชำนะ
สฺยามินฺโท โส มหาราชา	ปถพีทั้งปวง จงมีไชยชำนะอริราช
โยภิวนฺทิยเต มยา	ศัตรูทุกเมื่อ พระองค์ไรเล่า อัน ข้าพระพุทธเจ้าถวายอภิวาทบังคมอยู่ บัดนี้

ด้วยเดชะผลแห่งจิตรที่ข้าพระพุทธเจ้ามีความเลื่อมใสในพระรัตนตรัย ขอความสำเร็จจงมีแด่พระมหากระษัตริย์ อันเปนพระเจ้าอยู่หัวของเรา ขอความสำเร็จจงมีแก่ชาติแลประเทศสยาม

แลข้าพระพุทธเจ้าขออุทิศส่วนกุศล ที่ได้บำเพ็ญครั้งนี้ แก่ท่านทั้งหลายทั้งปวง ผู้ซึ่งมีความยินดีตามในการบุญอันนี้ด้วยเทอญ

กรุงเทพ ฯ

วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๖๓

เทพวิวงศ์วิไลย

ในรัชกาลปัจจุบันนี้ นอกจากทรงปฏิบัติราชการดังกล่าวมาแล้ว สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ได้ทรงรับราชการเปนตำแหน่งพิเศษซึ่งทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงทำโดยฉเพาะพระองค์อีกหลายอย่าง เปนต้นว่าเปนผู้รักษาราชการพระนครในเวลาเสด็จไม่อยู่ แลเปนนายกสภาการคลัง เปนนายกกรรมการตรวจร่างประมวลกฎหมาย แลที่สุดเปนพนักงารสอบประดิทินประจำปีที่ใช้ในราชการเปนต้น ทั้งเปนที่ทรงปฤกษาราชการแผ่นดินแลราชการในพระองค์เปนนิจนิรันดร สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ แม้พระชัณษามากแล้วยังทรงพระอุสาหะรับราชการสนองพระเดชพระคุณโดยเต็มพระกำลังมิได้ย่อหย่อนจะยกมากล่าวพอเปนนิทัศนอุทาหรณ์ ดังเช่นในการตรวจประมวลกฎหมาย ซึ่งข้าพเจ้าผู้แต่งเรื่องพระประวัตินี้ได้ มีหน้าที่ร่วมราชการมาแต่แรกตั้งกรรมการนั้น สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้ทรงพระอุสาหะเสด็จประทับเปนประธานในที่ประชุมสัปดาหละ ๒ ครั้ง แลครั้งหนึ่งประชุมราวสามสี่ชั่วโมงเปนนิจ ไม่มีเวลาที่จะทรงขาดประชุม แม้เมื่อเริ่มประชวรพระยอดหัวใหญ่ในคราวที่จะสิ้นพระชนม์ มีพระอาการเปนไข้อยู่แล้วยังอุส่าห์เสด็จไปประชุมไม่ตรัสบอกแก่สมาชิกที่นั่งในที่ประชุมนั้น จนพระอาการมากไม่สามารถจะเสด็จได้ สมาชิกในที่ประชุมตกใจพากันไปเยี่ยมประชวรที่วัง ยังเฝ้าทรงสั่งกำชับวิงวอนขอให้ช่วยกันทำต่อไปอย่าให้เสียราชการเพราะเหตุที่พระองค์ทรงประชวร ถึงราชการอื่น ๆ ในหน้าที่อย่างใดที่พอจะทรงทำได้ ก็ตรัส

เรียกไปทำในเวลาทรงประชวรอยู่นั้นตามเคย ถ้าแพทย์แลผู้รักษาพยาบาลทูลทัดทานก็ทรงโทมนัสขัดเคือง ต้องผ่อนผันถวายให้ทรงทำราชการตามอัธยาศรัย จนพระอาการเพียบหนักไม่สามารถจะทรงทำได้ จึงต้องทรงละราชการได้ ๓ วันก็สิ้นพระชนม์ เมื่อวันที่ ๒๘ เดือนมิถุนายน พ.ศ. ๒๔๖๖ พระชันษาได้ ๖๖ ปี ได้เสด็จดำรงอยู่ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศสืบเนื่องมา ๓๘ ปี ได้ทรงรับราชการในตำแหน่งอื่นมาก่อนนั้น ๑๑ ปี ประมวลเวลาที่สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้ทรงรับราชการประจำตำแหน่งสนองพระเดชพระคุณสืบเนื่องมาใน ๒ รัชกาล ถึง ๔๙ ปี

ในเวลานั้นพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จประทับอยู่ที่พระราชวังสนามจันทร์ ณพระนครปฐม ทรงพระอาลัยในสมเด็จพระมาตุลาธิบดียิ่งนัก รีบเสด็จกลับเข้ามาสรงน้ำจัดการพระศพตามราชประเพณี ทรงพระกรุณาโปรด ฯ พระราชทานพระโกษฐทองน้อยทรงพระศพเปนพระเกียรติยศพิเศษ ประดิษฐานไว้ณตำหนักวังเทวะเวสม์ แลทรงบำเพ็ญพระราชกุศลพระราชทานเปนนิจมา จนวันที่ ๑๔ ธันวาคม จึงโปรด ฯ ให้เชิญโกษฐพระศพซึ่งโปรด ฯ ให้ประกอบพระโกษฐทองใหญ่ตั้งเหนือเวชยันตราชรถแห่พร้อมด้วยกระบวรทหารแลพลเรือนไปพระราชทานเพลิงณพระเมรุท้องสนามหลวง

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ได้เสด็จดำรงฐานนดรยศ เปนมหาอำมาตย์เอก รัฐมนตรี องคมนตรี

แลเปนนายทหารพิเศษยศชั้นนายพันเอก มาในรัชกาลที่ ๕ ถึงรัชกาลปัจจุบันนี้ ทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ ตั้งเปนสมุหมนตรี แล้วทรงเลื่อนยศจากมหาอำมาตย์เอกขึ้นเปนมหาอำมาตย์นายก แลพระราชทานยศพิเศษเปนตำแหน่งนายกองตรีในคณะเสือป่าด้วยอีกอย่าง ๑

เครื่องราชอิศริยาภรณ์ต่าง ๆ ซึ่งสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ได้รับพระราชทานตั้งแต่ในรัชกาลที่ ๕ มาจนในรัชกาลปัจจุบันนี้ ได้รับพระราชทานเปนลำดับมาดังนี้ คือ

ในรัชกาลที่ ๕

เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๑๖ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ทุติยจุลจอมเกล้าวิเศษ

เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๑๘ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๒

เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๒๓ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๓

เมื่อปีมะเสง พ.ศ. ๒๔๒๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มงกุฎสยามชั้นที่ ๑

เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๒๘ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้า

เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๒๙ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ช้างเผือกชั้นที่ ๑

เมื่อปีขาล พ.ศ. ๒๔๓๓ ได้รับพระราชทานเหรียญดุษฎีมาลา เข็มศิลปวิทยา

เมื่อปีมะเส็ง พ.ศ. ๒๔๓๖ ได้รับพระราชทานเพิ่มเข็มราชการแผ่นดิน แลเข็มราชการในพระองค์ในเหรียญดุษฎีมาลา

เมื่อปีระกา พ.ศ. ๒๔๔๐ ได้รับพระราชทานเหรียญราชินี

เมื่อปีชวด พ.ศ. ๒๔๔๓ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์ปฐมจุลจอมเกล้าวิเศษ

เมื่อปีฉลู พ.ศ. ๒๔๔๔ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๒

เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๔๗ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์รัชกาลที่ ๔ ชั้นที่ ๒

เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์เลื่อนเปนชั้นที่ ๑

รัชกาลปัจจุบัน

เมื่อปีจอ พ.ศ. ๒๔๕๓ ได้รับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์ชั้นที่ ๑

เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเหรียญวชิรมาลา

เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มหาปรมาภรณ์ช้างเผือก

เมื่อปีกุญ พ.ศ. ๒๔๕๔ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์รัตนวราภรณ์

เมื่อปีมะโรง พ.ศ. ๒๔๕๙ ได้รับพระราชทานสังวาลลงยาราชาวดี

เครื่องราชอิศริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานดาราประดับเพ็ชร เครื่องราชอิศริยาภรณ์จุลจอมเกล้า

เมื่อปีมะเมีย พ.ศ.๒๔๖๑ ได้รับพระราชทานเครื่องราชอิศริยาภรณ์มหาวชิราภรณ์มงกุฎสยาม

นอกจากนี้ได้รับพระราชทานเหรียญ แลเข็มที่รฦก ต่าง ๆ อย่างชั้นสูงสุดตามพระเกียรติยศอีกหลายอย่าง รวมทั้งพระชัยวัฒนวราภรณ์ ซึ่งพระราชทานในรัชกาลที่ ๕ ด้วย

ส่วนเครื่องราชอิศริยาภรณ์ต่างประเทศ ซึ่งสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการทรงได้รับนั้นล้วนชั้นที่ ๑ ทั้งนั้น จะกล่าวแต่นามประเทศแลนามเครื่องราชอิศริยาภรณ์มีดังต่อไปนี้คือ

ประเทศรุสเซีย	เซนต์อาเลกซานเดอรเนฟสกีประดับเพ็ชร์ ๑
,,	เซนต์แอน ๑
ประเทศฝรั่งเศส	เลยองดอนเนอร ๑
ประเทศยี่ปุ่น	ดอกไปโลเนีย ๑
,,	อาทิตย์อุทัย ๑
ประเทศปรุสเซีย	นกอินทรีย์แดง ๑
,,	มงกุฎปรุสเซีย ๑
ประเทศอิตาลี	เซนต์มอริสลาซารุส ๑
,,	มงกุฎอิตาลี ๑
ประเทศอังกฤษ	ปริติชเอมไปอาว์ ๑

ประเทศเอาสเตรีย ลีโอโปลด์ ๑

ประเทศเดนมาร์ก เดนบรอก ๑

ประเทศสวีเดน วาซา ๑

ประเทศโปรตุเกศ เยซูคริสต์ ๑

ประเทศราชบรุนสวิก เฮนริธิไลออน ๑

สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ มีพระโอรสธิดาด้วยหม่อมใหญ่ เทวะกุล ณกรุงเทพ ท จ ว, เปนต้น แลมีหม่อมเจ้าหม่อมราชวงศเปนพระนัดดา ปนัดดามากหลาย จะกล่าวพระนามในที่นี้แต่พระองค์เจ้าแลหม่อมเจ้าที่เปนพระโอรสธิดา ทั้งที่ได้มีตำแหน่งรับราชการ แลยังมิได้มีตำแหน่งรับราชการ แลที่สิ้นชีพิตักษัยไปแล้ว มีรายพระนามดังนี้

พระโอรสแลธิดา

ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ

หม่อมเจ้าหญิงอับสรสมาน ท จ ว, เปนพระชายาในพระเจ้าพี่ยาเธอ กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

หม่อมเจ้าหญิงบรรสารสนิท

หม่อมเจ้าหญิงพิจิตรจิราภา ท จ, เปนอาจารย์ใหญ่โรงเรียนราชินี

หม่อมเจ้าชายสุธาสิโนทัย ท จ ว, ต ช, ต ม, เปนมหาอำมาตย์ตรีรับราชการในกระทรวงพระคลัง ฯ

พระองค์เจ้าไตรทศประพันธ์ ป จ, ป ช. ป ม, เปนมหาอำมาตย์โท ผู้ทำการแทนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ

หม่อมเจ้าหญิงจันทรนิภา เปนอาจารย์โรงเรียนเบญจมราชาลัย

หม่อมเจ้าชายทิศากร สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าหญิงบังอรรัตน สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าชายดำรัสดำรง ตช, ตม, เปนอำมาตย์เอก อุปทูตสยาม ณกรุงเฮก

หม่อมเจ้าชายพงศทินเทพ จ ช, จ ม, เปนนายพันโท เสนาธิการกองพลทหารบกที่ ๒

หม่อมเจ้าชายเสพยสุมนัส สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าหญิงทิพยรัตนประภา

หม่อมเจ้าหญิงนาราวดี

หม่อมเจ้าชายตรีทิเพศพงศ์ จ ช, จ ม, นายพันตรี หัวหน้าแพนกที่ ๓ กรมช่างแสงทหารบก

หม่อมเจ้าชายวงศนิรชร จ ม, บ ช, นายพันตรี หัวหน้าแพนกสำรวจกรมแผนที่ทหารบก

หม่อมเจ้าชายมรุพรพันธุ์ สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าหญิงกันดาภา

หม่อมเจ้าหญิงดาราจรัสศรี

หม่อมเจ้าชายปรีดิเทพยพงศ จ ม, บ ช, นายพันโท ประจำกรมเสนาธิการทหารบก

หม่อมเจ้าหญิงวงศ์ทิพยสุดา

หม่อมเจ้าหญิงอัจฉราฉวี

หม่อมเจ้าหญิงศรีทศาลัย

หม่อมเจ้าชายไตรทิพเทพสุต จ ม, นายร้อยโท สำรองราชการกรมช่างแสงทหารบก

หม่อมเจ้าชายสุรวุฒิประวัติ นายร้อยโท ประจำกรมตำราทหารบก

หม่อมเจ้าหญิงทัศศศิธร สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าชายนิกรเทวัญ เปนรองอำมาตย์เอก ผู้ช่วยที่ ๑ กระทรวงการต่างประเทศ

หม่อมเจ้าชายอนันตนรชัย นายร้อยตรี นายทหารฝ่ายเสนาธิการกองพลทหารบกที่ ๑ รักษาพระองค์

หม่อมเจ้าหญิงวิลัยกัญญา ท จ, เปนชายาพระเจ้าวรวงศ์เธอกรมหมื่นภาณุพงศ์พิริยเดช

หม่อมเจ้าหญิงสุชาดามณี

หม่อมเจ้าหญิงสมรศรีโสภา

หม่อมเจ้าชายอาทิตยอุทัย ศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ

หม่อมเจ้าชายเจริญวัยวัฒนา สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าชายวงศานุวัติ ศึกษาอยู่ที่ประเทศอังกฤษ

หม่อมเจ้าหญิงพวงรัตนประไพ

หม่อมเจ้าหญิงแขไขจรัส

หม่อมเจ้าชายอัสนีพ้องฟ้า เปนมหาดเล็กรับใช้

หม่อมเจ้าหญิงประภาภรณี สิ้นชีพิตักษัย

หม่อมเจ้าชายโชติศรีกฤติกา เปนมหาดเล็กรับใช้

หม่อมเจ้าหญิงจิราโรหินี สิ้นชีพิตักษัย

พระประวัติสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ที่ได้เก็บเนื้อความมาเรียบเรียงไว้นี้ สาธุชนผู้ใดได้อ่านทราบคงจะมีความเห็นเปนยุติต้องกันว่า พระองค์ทรงสมบูรณ์ด้วยวุฒิทั้งพระชาติ พระชนม์ แลพระคุณ ควรนับว่าเปนบุรุษพิเศษ ซึ่งพระนามแลความดีจะปรากฏอยู่ในพงศาวดารของสยามประเทศสืบไป เพราะเหตุที่ได้ทรงทำคุณไว้แก่ชาติแก่บ้านเมืองเปนอเนกสถาน ทั้งที่ได้ทรงปฏิบัติราชการสนองพระเดชพระคุณพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว โดยความสัตย์สุจริตซื่อตรงจงรักภักดี เพิ่มพูลพระเกียรติยศมาทั้ง ๒ รัชกาล สมด้วยคาถาพระพุทธภาษิตทรงบริหารว่า

"ทุลฺลโภ ปุริสาชญฺโญ น โส สพฺพตฺถ ชายติ
ยตฺถ โส ชายตี ธีโร ตํ กุลํ สุขเมธติ

บุรุษอาชาไนยคือท่านผู้องอาจ ย่อมหาได้ยาก ย่อมไม่เกิดในที่ทั้งปวง ผู้มีปัญญาอาชาไนยนั้น เกิดขึ้นในตระกูลใด ตระกูลนั้นย่อมได้ความสุข" ดังนี้

พระประวัติของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ล้วนข้อความสำคัญแต่งยาก แลเวลาที่แต่งก็มีน้อย เหตุด้วย

พ้องกับการที่ต้องทำสำหรับงารอื่น ๆ อีกหลายงาร ข้าพเจ้าได้เรียบเรียงโดยเต็มสติปัญญาสามารถ แลด้วยความเคารพรักใคร่ในสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ฯ พระองค์นั้นเปนกำลัง ตั้งใจแต่งแต่ล้วนข้อความซึ่งเห็นว่าเปนความจริงข้อสำคัญในเรื่องพระประวัติ ข้าพเจ้ายังนึกกริ่งเกรงว่าความที่ข้าพเจ้าเรียบเรียงบางทีจะยังบกพร่องหรือวิปลาศคลาดเคลื่อนได้บ้าง ถ้าเปนเช่นนั้นขออภัยแต่ท่านทั้งหลายด้วย

ดำรงราชานุภาพ สภานายก

หอพระสมุดวชิรญาณ

วันที่ ๑๑ ธันวาคม พระพุทธศักราช ๒๔๖๖

อธิบายเรื่องหนังสือ

หนังสือ ๒ เรื่องซึ่งสมเด็จพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ได้ทรงเตรียมไว้ ว่าจะแจกในงารฉลองพระชัณษานั้น คือประชุมพระราชหัดถเลขาพระบาทสมเด็จ ฯ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวเรื่อง ๑ เทศนาเทวธรรมกถา ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กับเทศนาอัปปมาทกถา ของพระสาสนโสภณวัดเทพศิรินทราวาสรวมกันเปนอีกเรื่อง ๑

หนังสือประชุมพระราชหัดถเลขานั้น สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ได้ทรงแต่งคำนำ ทำสารบารพ์ แลทรงเลือกพระบรมรูปกับพระรูปสำหรับพิมพ์ในหนังสือเล่มนั้นเอง เปนแต่โปรดให้หอพระสมุด ฯ จัดการพิมพ์ถวาย ได้พิมพ์หนังสือนั้นเสร็จก่อนสิ้นพระชนม์หลายเดือน ครั้งนี้เปนแต่พิมพ์หนังสือนั้นเพิ่มจำนวนขึ้นอีก มิได้เปลี่ยนแปลงแก้ไขของเดิมแต่อย่างหนึ่งอย่างใด

ส่วนเรื่องหนังสือเทศนานั้น กัณฑ์เทวธรรมกถา สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส ได้ประทานเทศนาที่วังเทวะเวสม์ในงารขึ้นวังแลฉลองพระชัณษาครบ ๖๐ บัยริบูรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ กัณฑ์อัปปมาทกถา สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการได้ตรัสอาราธนาพระสาสนโสภณให้แต่งไว้ สำหรับถวายเทศนาในงารฉลอง

พระชัณษาเสมอด้วยพระชัณษาสมเด็จพระบรมชนกนาถ แลพระชัณษา สมเด็จ ฯ พระชนนีซึ่งค้างอยู่มิทันได้ทำนั้น หนังสือเรื่องนี้ก็ได้โปรดให้หอพระสมุดฯจดการพิมพ์ ได้พิมพ์เสร็จส่งตัวอย่างไปถวาย สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ได้ทรงเริ่มแต่งคำนำขึ้นไว้ไม่ถึง ๒ บันทัด ก็ประจวบเวลาประชวรคราวที่สิ้นพระชนม์หนังสือจึงค้างอยู่เพียงนั้น แต่พระรูปกับรูปหม่อมใหญ่ เทวะกุล ณกรุงเทพ ที่พิมพ์ในเล่มสมุดหนังสือเทศนานี้ สมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ได้โปรดให้พิมพ์เตรียมไว้แล้ว เปนพระรูปฉายใหม่สำหรับกับหนังสือนี้ เสียดายที่ฉายไม่สู้ดี แต่ครั้นจะเปลี่ยนเสียใหม่ ได้ทราบว่าพระรูปนี้เปนพระรูปสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการทรงฉายเปนครั้งที่สุด ก็เห็นควรจะคงไว้ จึงเปนแต่พิมพ์พระประวัติสมเด็จ ฯ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ ซึ่งได้แต่งขึ้นตามกระแสพระบรมราชโองการ ฯ บวกเข้าในหนังสือเล่มเทศนานี้ กับให้พิมพ์เพิ่มจำนวนหนังสือขึ้นให้หอกับงารพระเมรุท้องสนามหลวง

ด.

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ

กับ หม่อมใหญ่ เทวะกุล ณกรุงเทพ

พระรูปนี้ทรงฉายเปนครั้งที่สุด เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖

มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์
THAMMASAT UNIVERSITY
สำนักหอสมุด

เทวธรรมกถา

สมเดจพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ประทานธรรมเทศนา

ที่วัง

สมเดจพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ

พ.ศ. ๒๔๖๑

นมตฺถุ สุคตสฺส

หิริโอตฺตปฺปสมฺปนฺนา สุกฺกธมฺมสมาหิตา

สนฺโต สปฺปุริสา โลเก เทวธมฺมาติ วุจฺจเร ฯ

บัดนี้ จักแสดงพระธรรมเทศนา พรรณาเทวธรรมกถาเพิ่มพูลพระศรัทธาแลพระธรรมบิติ ในอภิลักขิตมงคลสมัยที่ทรงเจริญพระชนมายุบรรจบครบ ๖๐ ทัศเข้าบัดนี้ ฯ สมเดจบรมวงศบพิตรทรงเจริญพระชนมายุมาได้โดยสวัสดี พร้อมด้วยทรงเปนสุขสำราญ เข้ากำหนดกาลเปนวุฑฒบุทคลที่เคารพนับถือของผู้อื่นโดยฐานรู้จักรักษาชีวิตมาดี แลน้อมชีวิตให้เปนประโยชน์แก่คนอื่นตั้งแต่คนในสกุลเปนต้นไป ควรเปนแบบอย่างของคนผู้อยู่ในปูนเยาว์

ลงมา พระญาติวงศแลพระบุตรบุตรีจึงทรงยินดีชื่นบาน ต่างช่วยอุปการเพื่อทรงบำเพญพระกุศลฉลองพระชนมายุ จะได้เปนปัจจัยอุปถัมภพระชนม์ให้ยืนยง จะได้ทรงอำนวยประโยชนยืดยาวไป ฯ พอประจวบกับสมัยที่ตำหนักวังใหม่สร้างเสรจควรเสดจขึ้นประทับได้ จึงทรงทำคฤหประเวศนมงคลขึ้นตำหนักใหม่เนื่องในงารเดียวกัน ฯ

แลในอภิลักขิตสมัยนี้ หม่อมใหญ่ในกรมก็มีชนมายุบรรจบครบ ๖๐ ทัศเหมือนกัน เพิ่มพูลความยินดีแห่งหม่อมเจ้าผู้เปนบุตรบุตรีแลญาติวงศของท่าน ต่างช่วยขวนขวายเพื่อท่านได้บำเพญกุศลฉลองชนมายุด้วยอีกส่วนหนึ่ง สมเด็จบรมวงศบพิตรโปรดให้ท่านได้บำเพญกุศลในมงคลสมัยนี้ร่วมกัน ทรงยกย่องท่านให้ได้รับเกียรติยศปรากฏแก่คนทั้งหลาย ควรแก่ฐานะของท่านที่เปนหม่อมผู้ใหญ่ในกรม สมด้วยพระพุทธภาษิตในสิงคาโลวาทสูตรตรัสสอนสามีให้รู้จักประพฤติแก่ภรรยา ด้วยอาการยกย่องนับถือเปนฉันภรรยา เปนสถานที่ต้นแห่งสถานอื่น ๆ ฯ

สมเดจบรมวงศบพิตรกับหม่อมใหญ่ มีประสูติสมัยในวันเดียวกัน เกือบเวลาเดียวกัน จัดว่าเปนอัศจรรย ยากที่จะมีประจวบเข้าในคู่สามีภรรยา ฯ ตั้งแต่ทรงได้ท่านมาเปนหม่อมเมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๙ แล้ว ได้ทรงสามัคคีกลมเกลียวกันตลอดมาจำเดิมแต่ดรุณวัยจนบัดนี้นับได้ ๔๒ ปีเตมแล้ว นี่จัดเปนอัศจรรยประการที่ ๒ ยากที่สามีภรรยาจะประพฤติให้เปนไปตลอด เพราะอันจะปรองดองเปน

อันหนึ่งอันเดียวกัน ต่างต้องไม่เอาแต่ใจของตนอย่างเดียว คิดเหนอีกฝ่ายหนึ่ง เหมือนมีกายแลจิตต์เดียวกันกับตน ยังจะต้องมีศีลมีธรรมสมควรกัน สมเดจพระสรรเพชญพุทธเจ้าก็ได้ทรงยกคุณสมบัตินี้ ตรัสสอนสามีภรรยาผู้เปนบิดามารดาของนกุลมาณพ โดยความว่า ถ้าปราถนาจะพบกันอยู่ร่วมกันในสัมปรายภพต่อไปอีก ก็จงเปนผู้มีศีลเสมอกัน มีธรรมเสมอกัน ฯ สามีภรรยาคู่นี้ อันโลกสมมติว่าเปนมงคล ก็เพราะควรเปนแบบอย่างของสามีภรรยาอันได้กันใหม่ ๆ อาศัยการสมรส สมเดจบรมวงศบพิตรกับหม่อมใหญ่ทรงเจริญด้วยพระบุตรบุตรีนับดาประนับดา อยู่ดีด้วยกันทั้งนั้นมีน้อยนักที่ถึงชีพิตักษัยเสียแต่ยังเล็ก นี้เปนอัศจรรย์ที่ ๓ ยากที่สามีภรรยาจะทำให้มีได้ ต่อเปนผู้เข้าใจในการเลี้ยงลูกแลเอาใจใส่อยู่ ประกอบด้วยเหตุภายนอกสนับสนุนอีก จึงเปนอย่างนั้นได้ นางวิสาขา อุบาสิกาใหญ่ครั้งพุทธกาล ภรรยาปุณณวัฒนเศรษฐี อันมหาชนสมมติว่าเปนมงคลได้รับเชิญไปในสมาคมนั้นๆ มีสมาคมแห่งการสมรสเปนอาทิ ก็เพราะอัจฉริยคุณประการนี้ ฯ

สมเดจพระบรมศาสดา จะทรงแสดงแบบอย่างของสามีภรรยาอันสมควร ได้ตรัสสังวาสคือการอยู่ร่วมกันไว้ ๔ ประการ คือ นายผีสังวาสด้วยนางผี ๑ นายผีสังวาสด้วยนางเทพธิดา ๑ เทพบุตรสังวาสด้วยนางผี ๑ เทพบุตรสังวาสด้วยนางเทพธิดา ๑ ทรงอุปมาชายหญิงด้วยผี เพราะเปนผู้ทุศีลแลมีธรรมลามก ทรงเปรียบด้วยเทวดาเพราะเปนผู้มีศีลแลมีธรรมอันดี ทรงสรรเสริญสังวาสประการหลัง

ว่าเปนอย่างดี ๆ สมเดจบรมวงศบพิตรได้เสดจอยู่ร่วมกันมากับหม่อมใหญ่พร้อมด้วยอัจฉริยคุณดังกล่าวมาแล้วนั้น จัดเข้าในสังวาสประการที่ ๔ คือ เทพบุตรสังวาสด้วยเทพธิดา สมควรดีแก่เทวกุลของพระองค ควรเปนแบบอย่างของผู้สืบสายในเทวกุลนี้ ๆ อัจฉริยคุณใด ๆ ของท่านผู้เปนเทือกเถาที่ควรจะเอาอย่างได้ ชนผู้เปนเชื้อสายสืบลงมาปราถนาแล้ว จะได้อบรมให้มีตามกัน จักบัลลุความเจริญสืบต่อมา จึงยกขึ้นกล่าวไว้ในอารัมภกถานี้ด้วย ๆ สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงเหนอำนาจประโยชนอันจะพึงมีแก่คนผู้อนุวัติตาม จึงได้ตรัสอัจฉริยธรรมของสาวกทั้งที่เปนสมณะทั้งที่เปนคฤหัสถโดยควรแก่พระพุทธประสงคในอันจะทรงยังประโยชนให้เกิดแก่ผู้อื่น ๆ

เฉพาะสมเดจบรมวงศบพิตร พระองคได้ทรงน้อมพระชนม์ในทางยังประโยชนให้เกิดแก่ผู้อื่น ๆ ในทางพระสกุลของพระองคได้ทรงบำเพญมาตุปัฏฐาน ทรงปฏิบัติพระชนนีมาตลอดเวลาของท่าน ทรงชุบเลี้ยงหม่อมห้าม ทรงทำนุบำรุงพระบุตรบุตรี ในเมื่อยังเยาว์ให้ได้รับศึกษา ในเมื่อเจริญวัยแล้วให้ตั้งตนได้ เปนอันได้ทรงทำประโยชนให้แก่อันโตชนของพระองคทั่วหน้า เหล่าอันโตชนผู้ได้รับอุปการอย่างนี้น่าได้ความอิ่มใจ สมด้วยคำประพันธอันนางกีสาโคตมีสักยานี กล่าวชมพระมหาบุรุษเมื่อเสดจกลับจากพระราชอุทยานว่า

"นิพฺพุตา นูน สา มาตา นิพฺพุโต นูน โส ปิตา
นิพฺพุตา นูน สา นารี ยสฺสายํ อีทิโส ปติ"

แปลความว่า "ท่านผู้เช่นนี้ เปนโอรสของสัตรีใด ของบุรุษใด เปนสามีของนารีใด ผู้นั้นที่เปนมารดา ที่เปนบิดา ที่เปนภรรยา น่าดับเขญ คือได้ความเยนใจเปนแน่ ฯ"

ในทางราชการ ได้ทรงรับราชการมาแต่ครั้งยังทรงพระดรุณวัย ในสำนักงารหลวง ที่สำรวจบาญชี อันเรียกในครั้งนั้นว่าออดิต ออฟฟิศ แลในกรมราชเลขานุการ เปนต้นมา พระบาทสมเดจพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงทราบตระหนักพระปรีชาสามารถ แลความจงรักภักดี สมควรเปนที่ไว้วางพระราชหฤทัย ได้โปรดเกล้า ฯ ให้ทรงรับราชการในน่าที่ใหญ่ขึ้นโดยลำดับ มาเมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๘ ทรงพระมหากรุณาโปรดเกล้า ฯ ให้ทรงตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงต่างประเทศ ที่เรียกในครั้งนั้นว่า กรมท่า ทรงดำรงตำแหน่งนั้นตลอดมา ตั้งแต่ครั้งนั้นจนบัดนี้ถึง ๓๓ ปีเตม หาได้ทรงย้ายตำแหน่งเหมือนเจ้ากระทรวงอื่นไม่ เสดจอยู่ในตำแหน่งนี้ยืนกว่าเสนาบดีทั้งหลายในกรุงรัตนโกสินทร ที่ปรากฎมาแล้วในหนหลัง ฯ ในเวลาที่ทรงตำแหน่งนี้ กรุงสยามได้มีเกียรติยศ ปรากฎไปในนานาประเทศ ได้รับความยกย่องนับถืออย่างฉันเปนเอกราชยเตมที่ มีการขับขันขึ้นในคราวใด ก็ทรงดำเนิรประศาสโนบายผ่อนปรนให้เปนไปโดยลมุน ฯ การที่ทรงดำรงตำแหน่งเสนาบดี

กระทรวงการต่างประเทศ โดยอาการที่ยั่งยืนแปลกจากเสนาบดีผู้อื่น นี้นับว่าเปนอัศจรรยเฉพาะในพระองค เพิ่มเปนประการที่ ๔ ฯ

สมเดจบรมวงศบพิตร ทรงดำรงพระชนมายุ ยังปรัตถประโยชนให้สำเรจอย่างนี้ ต้องตามจรรยาวิถีของสัตบุรุษ มีพระพุทธนิพนธสรรเสริญผู้เช่นนี้ไว้ว่า

"หิโต พหุนฺนํ ปฏิปชฺช โภเค
ตํ เทวตา รกฺขติ ธมฺมคุตฺตํ
พหุสฺสุตํ สีลวตูปปนฺนํ
ธมฺเม ฐิตํ น วิชหาติ กิตฺติ"

แปลความว่า "นระใดครองโภคทรัพย เกื้อกูลแก่คนเปนอันมาก เทวดาย่อมรักษานระนั้น ผู้อันธรรมคุ้มครองแล้ว เกียรติคุณย่อมไม่ละเสียซึ่งนระนั้น ผู้เปนพหุสุต ถึงพร้อมด้วยศีลแลวัตต์ ตั้งอยู่ในธรรม" ฯ

สมเดจบรมวงศบพิตร ทรงอบรมเทวธรรมมาเนืองนิตย ทรงมั่นอยู่ในพระบรมราโชวาท ของสมเดจพระบรมชนกนาถ พระบาทสมเดจพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ในข้อว่า "อปฺปมตฺตา โหนฺตุ" "จงเปนผู้ไม่ประมาท" อันเทวธรรมแลอัปปมาทคุ้มครองไว้ ทรงพระองคอยู่ได้โดยสวัสดี สมเดจบรมบพิตรพระราชสมภารเจ้าทั้งในรัชกาลที่ ๕ ทั้งในรัชกาลปรัตยุบัน ทรงอุปถัมภสืบกันมา หรือแม้อันอารักขเทวดาช่วยรักษาด้วย จัดเข้าในนิพนธพุทธภาษิตนั้น ฯ เทวธรรมย่อมเปนลักษณะเครื่องกำหนดหมายแห่งสัตบุรุษคือผู้ดี ฯ

บรรดาชนผู้เปนสัตบุรุษทั้งผู้ได้มีแล้วในอดีต ทั้งผู้มีในปรัตยุบัน เปนผู้ทรงเทวธรรมไว้ทั้งนั้น แม้ในอนาคตก็จักเปนเช่นกัน มีพระพุทธภาษิตบรรยายความข้อนี้แลเทวธรรมไว้ในเทวธรรมชาดก ในทุกนิบาตว่า

" หิริโอตฺตปฺปสมฺปนฺนา สุกฺกธมฺมสมาหิตา
สนฺโต สปฺปุริสา โลเก เทวธมฺมาติ วุจฺจเร"

แปลความว่า "สัตบุรุษผู้เรียบร้อยในโลก ผู้ถึงพร้อมด้วยหิริโอตตัปปะ ตั้งหมั้นแล้วในสุกกธรรม ท่านกล่าวว่า ผู้ทรงเทวธรรมดังนี้ ฯ

ในคาถานี้ สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงหิริ ๑ โอตตัปปะ ๑ สุกกธรรม ๑ ว่าเปนเทวธรรม ฯ หิรินั้น แปลว่าความลอาย โดยอรรถได้แก่ความลอายแก่ใจของตนเองแต่การประพฤติทุจริต ฯ คนไม่กล้าทำการบาปเพราะกระดากแต่คนทั้งหลาย อย่างนี้ไม่จัดเปนหิริ ฯ ต่อเกิดความอดสูขึ้นในใจของตนเอง เช่นในเวลาอาจจะส้อนทำ ไม่ให้มีผู้ใดผู้หนึ่งรู้แล้วไม่กล้าทำ อย่างนี้จัดว่าเปนหิริ ฯ การคำนึงถึงชาติ สกุล วัย ทรัพย ยศ ศิลปวิทยา โดยที่สุดความรู้จักผิดรู้จักชอบของตนเอง เปนสมุฐานคือเหตุเครื่องตั้งขึ้นแห่งหิริ ฯ คนมาคำนึงถึงสมบัติเหล่านี้อย่างใดอย่างหนึ่ง หิริย่อมเกิดขึ้น ฯ ความสอิดสเอียนแต่การบาปเปนลักษณะแห่งหิริ ฯ มีอุปมาว่า ชายหนุ่มหญิงสาวผู้กำลังรักสวยรักงาม อาบน้ำชำระกายแล้วแต่งตัวด้วยเครื่องนุ่งห่มอันสอาดเอี่ยม จะพึงสยะ

แสยงแต่ของโสโครกอันจะมาเปื้อนกายหรือเครื่องนุ่งห่มฉันใด อุปไมยก็มีว่า คนผู้มีหิริ ย่อมแหนงหน่ายแต่การบาปทางกาย วาจา ใจ ฉันนั้น ฯ โอตตัปปะ แปลว่าความเกรงผิด โดยอรรถได้แก่ความไม่กล้าทำผิดผืนความรู้สึกของตน พอใจจะทำแต่การที่ตนรู้สึกว่าถูกว่าชอบ ฯ คนจะทำการบาปกลัวมารดาบิดา อาจารย์ เจ้านาย จักลงโทษ กลัวอาชญาแผ่นดิน ไม่จัดเปนโอตตัปปะ ฯ ต่อเกรงว่า การที่ตนจะทำนั้น จักผิดทำนองคลองธรรม ผิดธรรมเนียม ผิดรเบียบแบบแผนอย่างนี้ จัดว่าเปนโอตตัปปะ ฯ ความคำนึงถึงผลแห่งบาป เปนสมุฐานแห่งโอตตัปปะ ฯ อันการบาปอันใคร ๆ ไม่พึงดูหมิ่นว่ามีประมาณน้อย ฝนตกทีละหยาด ๆ ย่อมยังภาชนะที่รองให้เตมได้ฉันใด พาลชนสั่งสมบาปทีละน้อย ๆ ย่อมเตมเพียบด้วยบาปฉันนั้น ฯ จริงอยู่ คนผู้ทำบาปหนัก เช่นฆ่ามนุษย แลทำการปล้น หาได้ทำบาปประเภทเหล่านี้เปนคราวแรกไม่ ล้วนเคยผลาญชีวิตสัตวดิรัจฉานน้อยใหญ่ แลทำร้ายร่างกายมนุษย หรือเคยลักทรัพย ย่องเบา ตีชิง ขเยิบออกไปโดยลำดับ จักไม่มีผู้ใดผู้หนึ่งอาจทำคราวแรกก็ผลาญชีวิตมนุษยทีเดียวหรือทำการปล้นทีเดียว ค่อยทำขเยิบทีละน้อย การผืนความรู้สึกผิดชอบ ก็ค่อย ๆ มี ไม่วูบวาบโดยนัยนี้ ทำตนให้ตกต่ำลงโดยลำดับ เหมือนคนลงบันไดทีละคั่น ๆ ไม่รู้สึกหวิว แต่อาจจะลงมาถึงพื้นจากที่สูงเพียงไรก็ได้ ฯ ความพรั่นแต่บาปเปนลักษณะแห่งโอตตัปปะ ฯ มีอุปมาว่าคนผู้รักชีวิตเหนอสรพิษหรือสัตวร้ายแล้ว ย่อมสดุ้งกลัว

ฉันใด มีอุปไมยว่า คนผู้มีโอตตัปปะ ย่อมพรั่นแต่ทุจริตทางกาย วาจา ใจ ฉันนั้น ฯ

หิริโอตตัปปะนี้ เปนธรรมคู่กัน มีมาในที่ทุกสถาน ฯ ในที่บางแห่ง ทรงแสดงโดยฐานเปนสัปปุริสธรรม อันชนผู้เปนสัตบุรุษย่อมประกอบด้วยธรรมคู่นี้ ไม่มีเว้น ทรงยกเปนอัจฉริยธรรมในบางท่านก็มี เช่นในหัตถกะอุบาสกชาวเมืองอาฬวี ชรอยท่านผู้เช่นนั้นจะอบรมธรรมคู่นี้แก่กล้า เปนพิเศษกว่าธรรมอื่น หรือถือเอาธรรมคู่นี้เปนคุณนำจรรยาของตนทุกประการ ฯ ในที่บางสถานตรัสว่าเปนอริยทรัพย คือคุณสมบัติของพระอารยบุทคล ฯ พระอารยบุทคล ตั้งต้นแต่พระโสดาบันขึ้นไปถึงพระอรหันต ย่อมประกอบด้วยหิริโอตตัปปะทั้งนั้น คุณบทแห่งพระสงฆว่า " ญาย_ปฏิปนฺโน ภควโต สาวกสํโฆ " นี่แปลว่า " พระสงฆสาวกของสมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าเปนผู้ปฏิบัติเปนธรรม " ย่อมส่องความข้อนี้ เพราะพระสงฆย่อมไม่ทำการที่ท่านเข้าใจว่าเปนผิด หาได้ปฏิบัติมุ่งลาภยศสรรเสริญสุขไม่ มุ่งจะทำให้ถูกให้สมควรอย่างเดียว ฯ ในที่บางแห่ง ตรัสว่าเปนสุกกธรรม คือธรรมอันผ่องแผ้วเพราะเปนธรรมบริสุทธิแลยังชนผู้รักษาให้บริสุทธิ ควรประพฤติธรรมอื่นยิ่ง ๆ ขึ้นไป ฯ มีอุปมาว่า ผ้าขาวบริสุทธิปราศจากมลทินย่อมรับน้ำย้อมสมปราถนาของนายช่างย้อมฉันใด มีอุปไมยว่า ชนผู้มีหิริโอตตัปปะ มีความประพฤติหมดจดครบไตรทวาร อาจ

ประพฤติธรรมอื่นให้ยิ่ง ๆ ขึ้น แลอาจยังธรรมที่ตนประพฤติอยู่ไม่ให้ด้อยลง มีแต่ให้เจริญขึ้น ฉันนั้น ฯ เนื่องจากความเปนสุกกธรรม ตรัสว่าเปนโลกบาลธรรม คือธรรมรักษาโลก คุ้มครองโลกฯ ในลัทธิพาเหียร คือ ภายนอกพระพุทธสาสนา เขาถือว่ามีเทวดาอภิบาลโลกในสี่ทิศบ้างในแปดทิศบ้าง รบุชื่อไว้ต่าง ๆ กัน ในฝ่ายพระพุทธสาสนาหาถืออย่างนั้นไม่ ถือว่าธรรมที่ประพฤติดีแล้วนั้นเอง ย่อมรักษาผู้ประพฤติไว้ ฯ การที่ทรงรบุหิริโอตตัปปะคู่นี้ว่าเปนโลกบาลธรรมนั้น เพราะเปนสำคัญในกิจนี้ ฯ จริงอยู่ สัตวโลกคือประชาชนตั้งอยู่ได้โดยสงบราบคาบเปนพื้น มีเบียดเบียฬกันบ้างก็เลกน้อย ที่พออาชญาแผ่นดินจะป้องกัน เพราะคนโดยมากเปนผู้มีหิริโอตตัปปะ สมัคไม่ทำการเบียดเบียฬด้วยลำพังใจของตนเอง ถ้าโดยมากคนปราศจากหิริโอตตัปปะแล้ว ต่างจักเบียดเบียฬกันแลกันอยู่ไม่เปนสุข อาชญาแผ่นดินก็น่าจะคุ้มกันไว้ไม่ได้ ท่านผู้ปกครองก็จะไม่ต้องสำคัญเหนว่า กฎหมายที่ตั้งขึ้นแล้ว ท่านเองจักต้องทำตามด้วยเหมือนกัน ฯ หิริโอตตัปปะคุ้มครองโลกฉันใด อหิริกะแลอโนตตัปปะ คือความเปนผู้ไม่หิริไม่มีโอตตัปปะย่อมทำลายโลกฉันนั้น ฯ ผู้ร้ายปล้นเอาทรัพย์ของเขาทำร้ายเจ้าทรัพย ทำความพินาศให้แก่เขา มิได้มีความลอายแก่ใจว่าตนไม่มีสิทธิเพื่อถือเอาทำเข้าทั้งรู้อยู่ว่าเปนผิด ท่านผู้ครองอาณาจักรคิดมักใหญ่ใฝ่สูงปรารถนาจะครอบอาณาจักรอื่น พาลหาเหตุ

ทำสงคราม เข้าย่ำยีทำลายถิ่นฐานและผลาญชีวิตมนุษย์ไม่อดสูใจ ไม่มีวิปฏิสารว่าทำผิด ฯ

สุกกธรรมนั้น แปลว่าธรรมอันผ่องแผ้ว เปนชื่อแห่งหิริโอตตัปปะดังกล่าวแล้ว แต่ในคาถานี้กล่าวถึงหิริโอตตัปปะแล้ว สุกกธรรมย่อมได้แก่สุจริตเปนไปในไตรทวาร เพราะสุจริตย่อมเปนธรรมอันสอาด ฯ ในพราหมณลัทธิ บัญญัติความสอาดด้วยการอาบน้ำชำระมลทินกาย จึงมีเปนกิจวัตต์ของพราหมณ์ที่ต้องอาบน้ำวันละสามครั้ง ฯ ในฝ่ายพระพุทธสาสนาบัญญัติความสอาดด้วยความประพฤติการปราศจากโทส เพื่อความสอาดภายในขึ้น ให้เปนคู่กับความสอาดภายนอก อันพวกพราหมณบัญญัติไว้แล้ว ฯ จริงอยู่ การอาบน้ำชำระกายให้หมดจด ย่อมเกื้อกูลแก่ความผาสุกแห่งกาย แต่ไม่แผ่สุขมาถึงใจอันเศร้าหมอง ทำเพียงให้สำเร็จประโยชน์อย่างนั้นก็พอดี ไม่จำจะต้องกำหนดลงว่า จำจะทำวันละสามครั้ง ส่วนใจอันเสร้าหมองจะชำระให้สอาดได้ ก็ด้วยอบรมธรรมอันเปนกุศล เปรียบเหมือนน้ำใหม่ไหลเข้ามา รบายน้ำเก่าออกไป เมื่อใจสอาดแล้ว ความสุขใจย่อมมีขึ้น ความสอาดกายวาจาก็ย่อมมีตามกัน ฯ

หิริโอตตัปปะและสุกกธรรมสามประการนี้ ตรัสว่าเปนเทวธรรม คือ ธรรมของเทวดา ฯ เทวดาท่านจำแนกไว้สามประเภท คือ สัมมติเทพ ๑ อุปบัตติเทพ ๑ วิสุทธิเทพ ๑ ฯ สัมมติเทพนั้น แปลว่าเทวดาโดยสมมติ ได้แก่พระราชาผู้ปกครองราชอาณาจักร มีคำ

เรียกของพศกนิกรว่า "เทวะ เทโว" โดยควรแก่โวหาร ฯ พระราชาผู้เปนสมมติเทพ ย่อมทรงหิริโอตตัปปะ แลทรงตั้งอยู่ในธรรมสุจริตเช่นนี้ ความอวตารของพระองค์จึงจักยังผลให้สำเร็จ เปนแต่เพียงอ้างอวตารแล้วแลถือทิพยสิทธิ ในอันทำอไรได้ทุกอย่าง เว้นเทวธรรมเสีย จักไม่ยังผลให้สำเร็จ กลับจะทำภัยให้แก่พระองค์เองแลพศกนิกร ฯ อุปปัตติเทพนั้น แปลว่าเทวดาโดยกำเนิด ได้แก่ภุมมเทวดาแลอากาสัฏฐกเทวดา คือ เทวดาผู้สิงอยู่ในแผ่นดิน แลเทวดาผู้สถิตในอากาศ ที่เรียกว่าสวรรค ฯ อุปปัตติเทพนั้นย่อมถือเอากำเนิดเปนเทวดา แลตั้งอยู่ได้เพราะกุศลธรรมที่ได้อบรมมาแล้ว แลยังอบรมอยู่ เว้นกุศลธรรมนั้นแล้ว ย่อมจุติไม่ตั้งอยู่ได้ ฯ วิสุทธิเทพนั้น แปลว่าเทวดาโดยความหมดจดวิเศษ ได้แก่พระอรหันตเจ้า ฯ พระอรหันตเจ้าทั้งปวง ย่อมทรงเทวธรรมประจำพระองค์ ผู้ขาดเทวธรรมจักเปนพระอริยเจ้าเพียงพระโสดาบันหาได้ไม่ จักกล่าวอไรถึงเปนพระอรหันต ฯ เทวธรรมนี้ได้อัปปมาทเข้าสนับสนุนแล้ว ย่อมตั้งอยู่มั่นคง ฯ

สมเดจบรมวงศบพิตร ทรงอบรมเทวธรรมแลอัปปมาทเปนนิตยมา อันเทวธรรมแลอัปปมาทนั้นคุ้มครองรักษา จึงทรงพระสถาพรมาโดยสวัสดี สมด้วยบาลีว่า "ธมฺโม หเว รกฺขติ ธมฺมจารึ" แปลว่า "ธรรมนั่นแล ย่อมรักษาผู้ประพฤติธรรมโดยปกติ" ฯ

ในลำดับนี้ จักตั้งสัตยาธิษฐาน อ้างคุณพระรัตนตรัยถวายพระพรแด่สมเดจบรมวงศบพิตรกับหม่อมใหญ่โดยควรแก่อภิลักขิตมงคล ฯ

"พุทฺธวารหนฺตวรตาทิคุณาภิยุตฺโต
สุทฺธาภิญาณกรุณาหิ สมาคตตฺโต
โพเธสิ โย สุชนตํ กมลํว สูโร
ตนฺเตชสา ภวตุ มงฺคลมุตฺตมํ โว" ฯ

ด้วยพระพุทธานุภาพแห่งสมเดจพระสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้ทรงพระอรหัตตาทิคุณ มีพระสันดานไพบูลยด้วยพระญาณแลพระกรุณาอันบริสุทธิ ทรงเบิดกัลยาณชนพุทธเวไนยให้ได้ปรีชารู้ธรรม ดุจแสงสุริยะกำลังยังดอกกมลให้บาน ขออุดมมงคลอันเปนสมุฐานแห่งพระชนมสวัสดิสถาพร จงมีแด่สมเดจบรมวงศบพิตรกับหม่อมใหญ่ ดังประสิทธิถวาย ฯ

"สฺวากฺขาตตาทิคุณโยควเสน เสยฺโย
โย มคฺคปากปริยตฺติวิโมกฺขเภโท
ธมฺโม กุโลกปตนา ตทธาริธารี
ตนฺเตชสา ภวตุ มงฺคลมุตฺตมํ โว" ฯ

ด้วยเดชแห่งพระธรรม วันต่างโดยมรรคผลนิพพานแลปริยัติเปนสภาพประเสริฐ ด้วยอำนาจประกอบด้วยคุณมีความเปนธรรมอันตรัสดีแล้วเปนต้น คุ้มครองชนผู้รักษามิให้ตกลงสู่โลกต่ำทราม ขออุดมมงคลอันเปนที่ตั้งแห่งความเจริญสุขปราศจากโรค รุ่งเรือง

ด้วยโภคสมบัติเกียรติคุณ จงมีแด่สมเดจบรมวงศบพิตรกับหม่อมใหญ่ ดังอำนวยถวาย ฯ

"สทฺธมฺมโช สุปฏิปตฺติคุณาภิยุตฺโต
โยฏฺจพฺพิโธ อริยปุคฺคลสํฆเสฏฺโฐ
สีลาทิธมฺมปวราสยกายจิตฺโต
ตนฺเตชสา ภวตุ มงฺคลมุตฺตมํ โว" ฯ

ด้วยอำนาจแห่งพระสงฆอันประเสริฐสุด คือ พระอารยบุทคลแปดเหล่า เกิดแต่พระสัทธรรมรัตน ทรงคุณมีปฏิบัติดีเปนเบื้องน่า มีกายแลจิตต์เปนที่อาศัยแห่งธรรมอันบวรมีศีลเปนต้น ขออุดมมงคลอันเปนบทฐานแห่งพระเดชพระยศพระกำลัง จงมีแด่สมเดจบรมวงศบพิตรกับหม่อมใหญ่ ดังประสาทถวาย ฯ

"สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ"

ขอพระพรที่บรรยายมานี้ จงเปนผลสำเรจ ๆ ๆ แด่สมเดจบรมวงศบพิตรกับหม่อมใหญ่ ตลอดถึงพระบุตรบุตรีนับดาประนับดา ขอเทวกุล ณกรุงเทพ ฯ จงเจริญสถาพรตั้งยั่งยืนไป ฯ

อนึ่งขออารักขเทวดาแลวัตถุเทวดาผู้ได้รับเทวพลี จงมีไมตรีจิตต์ อภิบาลสมเดจบรมวงศบพิตรกับหม่อมใหญ่ ตลอดทั่วไปถึงเชื้อสายในเทวกุล สิ่งใดไม่เปนคุณ ขอจงช่วยบำบัดเสียอย่าให้เกิดมี สิ่งใดเกื้อกูลแก่ความดีความงาม ขอจงนำเข้ามาถวายให้ทรงปราศจากภยันตราย ได้ทอดพระเนตรเหนแต่ผลอันเปนที่เจริญพระหฤทัย ทุกเมื่อ เทอญ ฯ

พระอัปปมาทกถา

พระสาสนโสภณ วัดเทพศิรินทราวาส

เทศนาที่วัง

สมเดจพระเจ้าบรมวงศเธอ กรมพระยาเทวะวงศวโรปการ

พ.ศ. ๒๔๖๖

นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ฯ

อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ ปุญฺญกิริยาสุ ปณฺฑิตา
อปฺปมตฺโต อุโภ อตฺเถ อธิคณฺหาติ ปณฺฑิโต
ทิฏฺเฐ ธมฺเม จ โย อตฺโถ โย จตฺโถ สมฺปรายิโก
อตฺถาภิสมยา ธีโร ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจตีติ ฯ

บัดนี้จะถวายวิสัชนาพระธรรมเทศนา ในอัปปมาทกถา สนองพระเดชพระคุณประดับพระบัญญาบารมี เพิ่มพูลพระกุศลราศีที่ทรงบำเพญ ในอภิลักขิตสมัยศุภสวัสดิมงคล โดยที่มีพระชนมเท่ากับสมเดจพระบรมชนกาธิราช พระบาทสมเดจพระรามาธิบดีศรีสินทรมหามกุฎพระจอมเกล้าเจ้าสยาม แลเท่ากับสมเดจพระบียมาวดีศรีพัชรินทรมาตาพระราชชนนี เปนสมัยที่ให้ทรงปราโมทยบิติยินดี ทั้งพระบุตรบุตรีแลผู้ที่ได้รับพระคุณูปการ ตลอดถึงบริวารชน ต่างมีกมลเบิกบานแช่มชื่นรื่นเริงบันเทิงจิตต์ สามัคคี

ช่วยกันประกอบกิจ ตกแต่งประดับประดานานาสถานให้งามตระการวิจิตร ด้วยกำลังกายกำลังความคิดแลกำลังพัสดุทรัพยสมบัติ พากันอนุโมทนาพระกุศลจริยาวัตร พร้อมเพรียงกันตั้งใจอวยชัยถวายพระพร เพื่อมีพระชนมสถาพรยั่งยืนนาน ได้ทรงบำรุงการพระราชอาณาจักรแลพุทธศาสนา ให้วัฒฒาการรุ่งเรืองประเทืองสุขประโยชนแก่ประชาชนทั่วไป ฯ การได้พระชนกเช่นนี้ย่อมยังพระโอรสแลพระธิดาให้ทรงยินดีเอิบอิ่มพระหฤทัยสักเพียงไร เมื่อมาถึงมหาอภิลักขิตสมัยนี้ สมเดจบรมวงศบพิตร ทรงบำเพญพระกุศลราศีแลทรงทำพลีอย่างอื่น เพื่อทรงสนองพระเดชพระคุณสมเดจพระบรมชนกาธิราชแลสมเดจพระราชชนนี ด้วยกำลังพระกตัญญูกตเวที พระโอรสพระธิดาแลพระนัดดาปนัดดาทรงยินดีถือเอาเปนธุระเปนการสนองพระคุณจนเตมสามารถ พระปยูรญาติแลผู้มีความจงรักภักดีอื่นก็ได้แสดงกัลยาณจิตต์ ด้วยช่วยในกิจการก็มี ด้วยมาเปนสหายในงารก็มี ได้ทรงบำเพญพระกุศลราศี แลทรงทำพลีด้วยพระปีติโสมนัสจัดเปนกามาพจรกุศลอย่างแรง จักเปนปัจจัยอันกล้าแขงอุปถัมภพระชนมสุขสิริสวัสดี ฯ

ในลำดับนี้จะพรรณนาพระอนวัชจริยาสาธุปฏิบัติอันไพศาล เปนพระคุณาลังการมีในพระองค์ผู้ทรงพระคุณอันประเสริฐ เมื่อได้ทรงสดับแล้ว ทรงพระปัจเวกขณ์ถึง จะพึงเกิดพระปีติปราโมทยมิใช่น้อย แต่นั้นก็จะทรงตั้งพระหฤทัยทรงบำเพญให้บริบูรณ พระสิริสุขสวัสดิพิพัฒนอุดมมงคล ก็จะเกิดมีเพิ่มพูลแด่พระองคเพราะเหตุทรงบำเพญพระกุศลจริยานั้น ๆ ฯ

ก็แลพระอนวัชจริยา ซึ่งเปนคุณาภรณพิศิษฐ ในสมเดจบรมวงศบพิตรนั้นมีอยู่โดยนานัปประการ ยากที่จะนำมาบรรหารให้หมดในกถามรรคเพียงกัณฑเดียวนี้ จะพรรณนาแต่เฉพาะส่วนที่เปนพิเศษโดยเอกเทศ คือพระอัตตหิตสมบัติแลพระปรหิตปฏิบัติ ฯ·

พระอัตตหิตสมบัตินั้น จะถวายวิสัชนาโดยนิทัศนนัย สมเดจพระบรมวงศบพิตรทรงบริบูรณด้วยพระสมบัติ ๓ คือ พระชาติสมบัติ พระวยสมบัติ แลพระคุณสมบัติ ข้อต้นเสดจอุปบัติในราชสกุล ซึ่งเปนเหตุเพิ่มพูลความนิยม ไม่เปนที่รังเกียจของประชาชน ดังพระพุทธนิพนธที่ตรัสว่า ขตฺติโย เสฏฺโฐ ชเนตสฺมึ กษัตริยประเสริฐที่สุดในหมู่ชน ดังนี้ ย่อมเปนที่นิยมนับถือของอเนกบริษัท ฯ ข้อ ๒ ทรงบริบูรณด้วยพระวยสมบัติ มีพระชนมยืนยาวเกินเขตต์อายุขัย ยิ่งกว่าพระชนมของสมเดจพระบรมชนกาธิราช แลสมเดจพระราชชนนี เปนที่คารพนับถือสนิทสนม ของพระบรมวงศานุวงศแลประชาชนผู้น้อยโดยอายุกาล ฯ ข้อ ๓ ทรงบริบูรณด้วยพระคุณสมบัติเปนพิเศษแลสามัญอันไพศาล เปนอุปการแก่พระคุณสมบัติทั้ง ๒ เบื้องต้นนั้น มีพระอัธยาศัยมั่นอยู่ในความซื่อสัตยสุจริต ทรงทำราชกิจด้วยความจงรักภักดี มีพระกายพระวาจาสงบเสงี่ยมเรียบร้อยเปนอันมาก ทรงบากบั่นข้ามล่วงอุปสัคอันผ่านมาขัดข้องในน่าที่ ทรงรักษาพระคุณความดีไว้มิให้

เสื่อมสูญ มีแต่ทรงเพิ่มพูลให้เจริญทวียิ่งขึ้น พื้นพระหฤทัยดำรงมั่นอยู่ในพระหิริโอตตัปปะซึ่งเปนเทวธรรม อันควรมีประจำอยู่ในเทวกุล เปนเครื่องอุดหนุนความบริสุทธิหมดจด ดังนิพนธพจนว่า

หิริโอตฺตปฺปสมฺปนฺนา สุกฺกธมฺมสมาหิตา
สนฺโต สปฺปุริสา โลเก เทวธมฺมาติ วุจฺจเร

สาธุชนผู้ถึงพร้อมด้วยหิริแลโอตตัปปะ ตั้งมั่นอยู่ในธรรมอันสอาด นักปราชญ์ย่อมกล่าวว่า เปนสัตบุรุษมีเทวธรรมในโลก ดังนี้ ฯ แลมีพระอัธยาศัยมั่นอยู่ด้วยพระขันติบารมี โดยมากไม่ทรงบ่วนบั่นไปตามอารมณแลผัสสะที่มายวนยั่วให้ทรงเมามัวยินดีตาม หรือมาคุกคามให้ทรงสดุ้งหวาดหวั่นพรั่นพรึง ทรงถึงพร้อมด้วยพระสติสัมปชัญญะ ที่ได้ทรงอบรมมาเปนพระอาจิณสมาจาร เมื่อทรงทำกิจการอย่างใดอย่างหนึ่ง ทรงรำพึงพินิจโดยรอบคอบแล้วจึงทรงทำ แม้บางคราวสุขทุกขจะมีมาครอบงำ ก็ทรงมีพระขันติ ไม่ทรงแสดงวิการ ทรงบริหารความสม่ำเสมอไว้ในสองสมัย ต้องด้วยความเปนไปของบัณฑิต ดังพระนิพนธพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า

ทุกฺเขน ผุฏฺฐา อถวา สุเขน
น อุจฺจาวจํ ปณฺฑิตา ทสฺสยนฺติ

หมู่บัณฑิตอันทุกขหรือสุขถูกต้องแล้ว ย่อมไม่แสดงวิการอันสูงแลต่ำขึ้นลงดังนี้ เปนอันทรงสำแดงพระองคเปนเยี่ยงอย่างอันดีไว้แก่พระโอรส พระธิดา แลพระนัดดาปนัดดา ฯ มีพระปฏิภาณปรีชาหลักแหลมแคล่วคล่องว่องไว ทรงวินิจฉัยเดดขาดโดย

ฉับพลัน ในเหตุการณที่ควรแลไม่ควรนั้น ๆ ทั้งในสมบัติ ทั้งในวิบัติ ฯ ทรงสันทัดถึงฝั่งแห่งวิทยาศาสตรบางประการ ทรงกอบด้วยพระปรีชาญาณในสกสมัยแลปรสมัย มีพระเกียรติฟุ้งขจรไปในไกวัลสยามรัฏฐ ตลอดถึงไพรัชประเทศนั้น ๆ ได้ในพระพุทธภาษิตประพันธว่า

ทูเร สนฺโต ปกาเสนฺติ หิมวนฺโตว ปพฺพโต

สัปปุริสชนย่อมปรากฏได้ในที่ไกล ดังเขาหิมพานต ฯ

อนึ่งทรงประกอบด้วยพระเมตตา ทรงรักษาความสงบ เสดจอยู่ด้วยไม่เปนอริกับใคร ๆ ด้วยพระอัธยาศัยมีพระเมตตาเปนวิหารธรรม ทรงดำเนิรตามพระพุทธภาษิตในเมตตปริตต์ว่า เมตฺตญฺจ สพฺพโลกสฺมึ แผ่เมตตาไปในสัตวโลกทั้งหมด นี้เปนภาวนาฝ่ายข้างเจริญ แม้จะเกินสามารถไปไม่อาจบำเพญได้เสมอเปนนิตยก็ยังมีกิจที่จะทำได้อีกอย่างหนึ่ง ซึ่งเปนปหานะฝ่ายข้างละ ตามพระบาลีในปริตต์นั้นว่า นาญฺญมญฺญสฺส ทุกฺขมิจฺเฉยฺย ไม่พึงปราถนาซึ่งทุกขแก่กันแลกัน กิจอันสำคัญทั้งสองนี้ได้มีในพระองคทรงบำเพญให้เปนไป ตามสมควรแก่สมัยเทศะแลบุคคล เพื่อให้เกิดผล คือความสุขกายสบายจิตต์ ไม่คิดมุ่งร้ายหมายโทษตั้งใจทำคุณประโยชนแก่กันแลกัน เปนเหตุให้มั่นคงในสามัคคี ฯ

อนึ่งสมเดจพระบรมวงศบพิตร มีพระอัธยาศัยกรุณาอารี ผู้ใดมาขอพึ่งพระบารมี ก็ทรงพระกรุณาผู้นั้น ทรงรับเลี้ยงดูผ่อนผันตามฐานะ ต้องตามลักษณะของบัณฑิต ดังพระพุทธภาษิตที่ตรัสไว้ว่า

อนาคตํ ภารํ น วหติ อาคตํ ภารํ วหติ ย่อมไม่แส่หาภาระอันยังไม่มาถึง ย่อมนำพาภาระที่มาถึงแล้ว ดังนี้ พระเมตตากรุณานี้ย่อมยึดเหนี่ยวน้ำใจของคนทั้งหลายที่ทรงแผ่ถึงให้จงรักภักดีมั่นคง ทั้งในพระองค ทั้งในเชื้อพระวงศ เพราะทรงบริบูรณด้วยสัตบุรุษธรรม ๗ ประการ มีธัมมัญญูเปนต้น มีปุคคลัญญูเปนปริโยสาน ทรงประพฤติพระองคพอเหมาะแก่กาลเทศะแลบริษัท ในสมาคมนั้น ๆ ทั้งชั้นสูง ชั้นกลาง แลชั้นต่ำ ทรงสามารถในปฏิสันถารปราไสประปรายทั่วถึงพอเหมาะพอดี แก่ประชุมชนผู้ได้รับ ตามคุณานุรูปของตน ๆ ด้วยพระปิยวาจา ไพเราะ เสนาะ โศรตของผู้สดับเปนที่จับใจให้เกิดปีติชื่นชูจิตต์ เปนเครื่องผูกสนิทเสนหาในประชาชน ทั้งชาวสยามประเทศ ทั้งชาววิเทศปรวิสัย ทรงกว้างขวางเปนที่รักใคร่นิยมนับถือ แห่งบรรพชิตแลคฤหัสถ ฯ

ทรงปฏิบัติอบรมพระอปจายนธรรมมาเปนพระอาจิณจริยาแม้ไม่มีเวลาจะสนองพระเดชพระคุณสมเดจพระบรมชนกนาถ ด้วยพระปิตุปัฏฐานธรรมเตมที่ ซึ่งเปนโอกาศทรงทำพระกตัญญูกตเวทีให้ปรากฎ เพราะเสดจสวรรคคตเสียแต่เมื่อสมเดจพระบรมวงศบพิตรยังทรงพระเยาว์ ก็ทรงดำรงพระองคไว้ในพระอัตตสัมมาปณิธิมั่นคง มิได้ทรงประพฤติให้เสื่อมเสียพระบรมนามาภิไธย ทรงรักษาพระเกียรติยศแลพระบรมราชจักรีวงศไว้ด้วยดี ทรงตั้งพระหฤทัย บำเพญหิตานุหิต ประโยชน เปนอันมาก แก่ประชาชนแลพระราชอาณาจักร นับว่าได้สนองพระเดชพระคุณเปนพิเศษอัน

สำคัญส่วนหนึ่ง ซึ่งเปนอย่างที่พอพระราชหฤทัย แห่งสมเดจพระบรมชนกาธิราชเจ้าผู้เปนพระบุรพการี แลทรงคารพนับถือเอื้อเฟื้อในสมเดจพระบี่ยมาวดีศรีพัชรินทรมาตา พระราชชนนีผู้เปนพระบุรพการิณีเปนอย่างยิ่ง แม้ในสิ่งที่ยากเท่ายากสักปานไรก็ทรงเตมพระทัยที่จะทรงบำเพญ ทรงถนอมน้ำพระหฤทัยแห่งสมเดจพระบุรพการิณีเปนอย่างที่สุด ทรงทำพระมาตุปัฏฐานธรรมให้บริบูรณ จนเตมพระวิริยสามารถ ให้สมเดจพระราชชนนีทรงมีพระสิริสุขเกษมสันต เปนแบบฉบับอันสำคัญของสาธุชน แลให้เกิดพระศุภสวัสดิพิพัฒนมงคล พ้นภัยพิบัติอุปัทวันตราย ฯ

อนึ่งทรงบำเพญสังคหอุบายแพนกปุตตทารสังคหธรรมให้บริบูรณ ทรงเกื้อกูลพระโอรส พระธิดา แลพระนัดดา ปนัดดาให้สมบูรณด้วยวิทยาศิลปศาสตร จนทรงสามารถในกิจจานุกิจนั้น ๆ ด้วยกำลังพระเมตตาอย่างเตมที่ ทรงกอบด้วยพระกรุณาปราณีตลอดทั่วถึง บริบูรณในน่าที่ของบุรพการี ฯ แลทรงเพิ่มพูลพระญาติธรรม มิตรธรรม ด้วยสังคหวิธี ทรงบริหารสามัคคีให้สนิทสนมมั่นคง ในพระบรมวงศานุวงศทั้งฝ่ายน่าฝ่ายใน มีพระอัธยาศัยเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่ แลทรงประพฤติพระองคเสมอต้นเสมอปลายอันเปนสังคหอุบาย มิให้กระเทือนสดุดร้าวจิตต์ ในรวางพระญาติมิตรแลบริวาร เปนพระคุณาลังการเพิ่มพูล ในสมเดจพระบรมวงศบพิตรผู้สมบูรณด้วยพระอุบายโกศลเตมที่ เข้าพระหฤทัยในสังคหวิธีเครื่องสงเคราะหให้เหมาะแก่บุทคลแลโอกาศ จึงทรง

สามารถเจริญด้วยพระอิศริยยศ เกียรติยศ แลบริวารยศ ทรงปรากฎเปนนาถะที่พึ่งแห่งอันโตชนแลพาหิรชน สมด้วยพระพุทธนิพนธที่ตรัสไว้ว่า

สาขาปตฺตผลูเปโต ขนฺธิมาว มหาทุโม
มูลวา ผลสมฺปนฺโน ปติฏฺฐา โหติ ปกฺขินํ ฯ

เหมือนต้นไม้ใหญ่ มีรากหยั่งลงมั่นในพสุธา ตั้งลำต้นแตกสาขาผลิใบเผลดผล ย่อมเปนที่พึ่งของฝูงวิหคในอรัญ ต่างพากันเข้าอาศัย ใครต้องการร่มเงา ก็เข้าจับ ใครต้องการผล ก็บริโภค ฉนั้น ฯ

สมเดจพระบรมวงศบพิตรทรงพิจารณาพระอนวัชจริยาที่ทรงบำเพญมาแล้วเปนอารมณ มีพระหฤทัยผ่องใส ได้ธัมมปีติความอิ่มเอิบในพระธรรม เปนเหตุนำให้ทรงประสบพระสิริสุขสวัสดิสมด้วยพระพุทธภาษิตที่ตรัสว่า

ธมฺมปีติ สุขํ เสติ วิปฺปสนฺเนน เจตสา
อริยปฺปเวทิเต ธมฺเม สทา รมติ ปณฺฑิโต

บัณฑิตมีจิตต์ผ่องใสด้วยธัมมปีติ ย่อมอยู่เปนสุข จึงยินดีในธรรมอันพระอริยเผยให้รู้แล้วทุกเมื่อ ดังนี้ ฯ

พระอัตตหิตสมบัติเช่นนี้นิทัศนนัยดังถวายวิสัชนามา เปนพระคุณสัมปทาในพระองค สมกับที่เสดจอุปบัติในพระวงศสมมติเทวราช ตรงกับพระราชทินนามาภิไธย พระคุณสมบัตินั้น ๆ เปนเหตุให้ทรงเจริญพระชนมพระฉวิวรรณผ่องใส พระสุขะ พะละทั้งส่วนพระกายพระหฤทัย แลเปนอุปการใหญ่ ในการที่ทรง

บำเพญพระปรหิตปฏิบัติ เพื่อให้บัลลุสุขสิริสวัสดิหิตานุหิตประโยชนเปนอเนกนัก แก่พระราชอาณาจักรแลพระพุทธศาสนา ดังจะถวายวิสัชนาต่อไปในวาระที่สอง ฯ

พระปรหิตปฏิบัตินั้น จะถวายวิสัชนาโดยนิทัศนนัย สมเดจพระบรมวงศบพิตรทรงสถิตในพระอิศริยยศมหาอำมาตยนายก เปนเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศ ยั่งยืนนานกว่าเสนาบดีอื่น ๆ ในกรุงสยามนี้ ทรงจัดสรรให้เปนรเบียบเรียบร้อยในน่าที่ ทรงทำให้เจริญรุ่งเรืองทวียิ่งขึ้น แก่ประเทศแลชนชาวสยาม ตลอดรัชกาลก่อนแลในรัชกาลปรัตยุบันนี้ ด้วยกำลังพระปรีชาสามารถ อาจให้สำเรจลุล่วงไปได้ในสิ่งซึ่งไม่เหลือวิสัย ทรงชนะสัตรูภายนอกแลภายในทั้งมวล ฯ ทรงจัดทำผ่อนผันกิจที่ควรแลไม่ควรนั้น ๆ ด้วยกำลังพระกัมมัสสกตาญาณ ทรงพิจารณาแน่ตระหนักในพระหฤทัยว่า ผลคือความเสื่อมความเจริญแลทุกขสุขเปนต้น ย่อมเผลดผลเปนไปตามเหตุปัจจัย โดยนัยพระราชนิพนธแห่งสมเดจพระบรมชนกาธิราชเจ้าว่า ยถาปจฺจยํ ปวตฺตนฺติ ย่อมเปนไปตามปัจจัย จึงไม่ทรงหวั่นไหว เพราะเหตุภายในแลภายนอกนั้น ๆ ทรงบากบั่นจัดทำไปจนกว่าจะสำเรจถึงปริโยสาน ฯ

อนึ่งทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณมาในสองรัชกาล ให้สมพระราชหฤทัย เปนอุปการอันยิ่งใหญ่แด่พระวงศสมมติเทวราช สมกับพระราชทินนามที่ได้รับพระราชทานตั้งเปนกรม มีพระเกียรติคุณอันอุดม แลพระอิศริยยศ ปรากฏด้วยกำลังพระปรหิตปฏิบัติ

มีนิทัศนนัยตามกระแสพระบรมราชโองการ ประกาศตั้งแลเลื่อนกรม ที่ทรงยกย่องเชยชมพระสติปัญญาอันสุขุมคัมภีรภาพ แลพระอุตสาหะวิริยะจิตตะวิมังสาอันแรงกล้า เปนคุณประโยชนอันยิ่งใหญ่แก่ชาวไทยพศกนิกรทั้งบรรพชิตแลคฤหัสถ แผ่ไปทั่วจังหวัดสยามเมทนีดล ทำพระชนมของพระองคให้เปนสารประโยชนที่สุด แก่อเนกประชาราษฎร ด้วยกำลังพระปรีชาสามารถอันปรากฎในคำประกาศกระแสพระบรมราชโองการดังต่อไปนี้

(ในรัชกาลที่ ๕)

ศุภมัศดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๔ พรรษาปัตยุบันกาลสับปสังวัจฉรวิสาขมาศ กาฬปักษ์เอกาทสีดิถีศศิวารปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเดจพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ ล ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่าพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงษ ได้ทรงอุตสาหะร่ำเรียนวิชา ทั้งภาษาไทยภาษาอังกฤษชำนิชำนาญ จึงได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณตรากตรำมาแต่ทรงพระเยาว์จนเวลาบัดนี้ มีพระหฤทัยจงรักภักดีต่อราชการประกอบด้วยความอุตสาหะพากเพียรมิได้ย่อหย่อน ทรงบังคับการงารสิ่งใดโดยซื่อตรงเที่ยงธรรมเรียบร้อย เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาช้านาน บัดนี้ทรงเจริญไวยวุฒิปรีชาฉลาดในราชกิจทั้งปวงทั่วถึง สมควรจะได้รับราชอิศริยยศเปนพระองค์เจ้าต่างกรมพระองค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรม

ราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาทดำรัสสั่งให้สถาปนา เลื่อนตำแหน่งยศพระเจ้าน้องยาเธอ พระองค์เจ้าเทวัญอุไทยวงษ์ เปนพระองค์เจ้าต่างกรม มีพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัตรว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษวโรประการ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงเจริญพระชนมายุพรรณศุขพลปฏิภาณคุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผลธนสารสมบูรณ์ อดุลยเกียรติยศเดชานุภาพทุกประการเทอญ

อีกฉบับ ๑ ศุภมัศดุ พระพุทธสาสนกาลเปนอดีตภาคล่วงแล้ว ๒๔๒๙ พรรษา ปัตยุบันกาล โสณสังวัจฉร วิสาขมาศ กาฬปักษ์ เอกาทสีดิถีศุกรวาร ปริเฉทกาลกำหนด พระบาทสมเดจพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ ฯ ล ฯ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรประการ ได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ เปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยมาแต่ยังทรงพระเยาว์ มีความชอบเปนอันมาก ได้ปรากฏอยู่ในคำประกาศเมื่อเลื่อนกรมครั้งก่อนนั้นแล้ว จำเดิมแต่นั้นมาก็ได้ทรงพระอุตสาหะรับราชการต่าง ๆ ซึ่งเปนราชการสำคัญใหญ่ยิ่งขึ้นกว่าแต่ก่อน เปนที่ได้ทรงปฤกษาหารือในราชกิจต่างประเทศ แลในการพระนครเปนอันมาก แต่ยังเสดจดำรงอยู่ในที่ไปรเวตสิเกรตารีหลวง ก็ได้รับกระแสพระราชดำริห์มีหนังสือไปมากับคนต่าง

ประเทศ ด้วยข้อราชการในส่วนพระองค์บ้าง ข้อราชการแผ่นดินบ้าง รงับดับเหตุการอันจะเปนความยากลำบากในราชการให้เบาบางแลสงบรงับไปโดยมาก จนภายหลังได้รับราชการฉลองพระเดชพระคุณในตำแหน่งที่เสนาบดีว่าการต่างประเทศ จัดการในตำแหน่งให้เปนไปโดยเรียบร้อย สมควรแก่แบบอย่างราชการในกรุงสยามในกาลก่อน แลอนุโลมตามแบบอย่างประเทศทั้งปวงในการซึ่งสมควรนั้น ราชการในกรมผู้ว่าการต่างประเทศก็สงบเรียบร้อยเปนอันเบาพระราชหฤทัย แลเปนคุณต่อราชการขึ้นเปนอันมาก การซึ่งจะทรงพระดำริห์การอันใดย่อมดำรงอยู่ในความสุจริตยุติธรรมเปนประธานที่ตั้ง ทั้งความซื่อสัตยกตัญญูต่อใต้ฝ่าลอองธุลีพระบาททั้งสองประการเจือกัน เพราะฉนั้นการอันใดซึ่งจะทรงพระดำริห์ย่อมเปนคุณแก่ชนทั้งปวงทั่วหน้า แลเปนการเชิดชูพระเกียรติยศพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัว มิได้เปนการได้อย่างหนึ่งเสียอย่างหนึ่ง ควรจะเปนแบบบันทัดฐานของข้าราชการซึ่งจะรับราชการฉลองพระเดชพระคุณสืบไปภายน่า การซึ่งทรงประพฤติพระองค์อยู่ พระอัธยาไศรยแลความประพฤติพระองค์ทั้งปวงย่อมเหินห่างจากอคติทั้งสี่ประการ เบาบางจากความฤษยาแลความกำเริบฟุ้งซ่าน โอบอ้อมอารีแลอ่อนน้อมทั่วไปในพระบรมวงษานุวงษ์แลข้าราชการทั้งปวง ประกอบไปด้วยพระสติปัญญากว้างขวางฦกซึ้ง สามารถในราชกิจใหญ่ยิ่งทั้งปวงทุกประการ ถึงว่ามีพระชนมายุน้อย ก็ได้รับราชการในตำแหน่งอันใหญ่เปนที่ไว้

วางพระราชหฤทัย ทั้งราชการแผ่นดินแลราชการในพระองค์ สมควรที่จะได้ดำรงพระเกียรติยศ ในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ รับราชการฉลองพระเดชพระคุณ ต่างพระเนตร์พระกรรณพระองค์หนึ่งได้ จึงมีพระบรมราชโองการมารพระบัณฑูรสุรสิงหนาท ดำรัสสั่งให้สฐาปนาเลื่อนพระเจ้าน้องยาเธอ กรมหมื่นเทวะวงษ์วโรประการ ขึ้นเปนพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ มีพระนามตามจาฤกในพระสุพรรณบัตรว่า พระเจ้าน้องยาเธอ กรมหลวงเทวะวงษ์วโรประการ นาคนาม ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรมในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุ พรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒนมงคลวิบุลยศุภผล ธนสารสมบูรณ์ อดุลยเกียรติยศเดชานุภาพทุกประการเทอญ

(ในรัชกาลที่ ๖)

ศุภมัศดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาค ๒๔๕๔ พรรษากาลปัตยุบัน จันทรโคจร วราหสัมพัตสร กรรติกมาศ กาฬปักษ์ นัฐดิถี โสรวาร สุริยคติกาล รัตนโกสินทรศก ๑๓๐ พฤศจิกายนมาส เอกาทสสุรทิน โดยกาลนิยม พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาวชิราวุธ ฯ ล ฯ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรประการ เปนพระเจ้าบรมวงศ์ผู้ใหญ่อันพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้

ทรงยกย่องแลทรงพระเมตตาเปนอันมาก ทั้งเปนที่ทรงไว้วางพระราชหฤทัยอย่างยิ่ง ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณเปนเสนาบดีมานาน ยิ่งกว่าเสนาบดีทั้งปวงในกาลบัดนี้ อันน่าที่ราชการในแพนกว่าการต่างประเทศนั้นเล่า ก็นับว่าเปนราชการสำคัญแลยากยิ่งนัก เพราะต้องทรงพระดำริห์คอยหาอุบายที่จะรักษาทางพระราชไมตรีระหว่างกรุงสยามกับนานาประเทศ ให้คงดีเปนที่ปรองดองกันอยู่เสมอ ต้องคอยทรงระวังรักษาพระเกียรติยศแห่งพระบาทสมเดจพระเจ้าอยู่หัว และเกียรติยศแห่งชาติบ้านเมืองมิให้มีสิ่งใดมากระทบกระเทือน อันจะทำให้พระบรมเดชานุภาพมีหนทางที่จะเสื่อมถอย ฤๅเปนที่สบประมาทแม้แต่นิดเดียว คอยทรงระวังพิจารณาความเจริญแห่งชาติอื่น ๆ ว่าจะดำเนิรไปทางใดแล้วและค่อยจัดการทางฝ่ายกรุงสยาม ให้เปนไปตามสมควรเทียมทันนานาประเทศมิให้เสียเปรียบเขาได้ ในการเหล่านี้ก็ย่อมจะต้องมีเวลาที่ทรงปฤกษาโต้เถียงข้อราชการ กับผู้แทนรัฐบาลต่างประเทศอยู่เนือง ๆ การที่ได้ทรงกระทำมาแล้วในทางนี้นับว่าเปนที่เรียบร้อยทุกคราวมา ทั้งชนชาวต่างประเทศก็พากันสรรเสริญพระปรีชาสามารถแลเปนที่นิยมในพระอัธยาศรัยอันสุภาพ ฝ่ายชาวไทยทั่วไปก็นิยมอยู่ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กอบด้วยพระสติปัญญาสามารถทรงรอบรู้ในวิทยาศาสตร์ต่าง ๆ ทั้งหนทางแห่งพระดำริห์ก็เปนอย่างสุขุมรอบคอบ ปราศจากอคติทั้ง ๔ ประการ พระวาจาก็ไพเราะอ่อนหวานเปนที่พึงใจ มีพระอัธยาศรัยกอบด้วยเมตตาการุญภาพ จึงเปนที่

ควรนับถือได้ อนึ่งพระเจ้าบรมวงศ์เธอ ก็เปนพระราชโสทรเชษฐาธิบดีแห่งสมเดจพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ พระบรมราชชนนี ได้ทรงสำแดงความจงรักภักดีในส่วนพระองค์มาโดยอเนกประการ นับว่าเปนมนตรีที่ปฤกษาในส่วนพระองค์อันประเสริฐ สมควรที่จะเลื่อนพระอิศริยยศ ขึ้นเปนพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่เปนที่ควรเคารพได้ จึงมีพระบรมราชโองการ ดำรัสสั่งให้เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงเทวะวงศ์วโรประการ ขึ้นเปนกรมพระ มีพระนามตามจารึกในพระสุพรรณบัตรว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงศ์วโรปการ ขัตติยพิศาลสุรบดี ศรีพัชรินทรภราดร สโมสรอเนกศาสตร์วิบูลย์ เกียรติจำรูญไพรัชการ สุภสมาจารสารสมบัติ มัทวเมตตาธยาศรัย ศรีรัตนไตรยคุณานุสรสุนทรธรรมิกบพิตร นาคนาม ให้ทรงศักดินา ๑๕๐๐๐ ตามพระราชกำหนดอย่างพระองค์เจ้าต่างกรม ในพระบรมมหาราชวังจงทรงเจริญพระชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒนมงคล วิบุลยศุภผล สกลเกียรติยศ เดชานุภาพมโหฬารทุกประการเทอญ

อีกฉบับ ๑ ศุภมัศดุ พระพุทธสาสนกาล เปนอดีตภาค ๒๔๕๙ พรรษา ปัตยุบันกาล นาคสังวัจฉร พฤศจิกายนมาส เอกาทสมสุรทินโสรวาร โดยกาลกำหนด พระบาทสมเดจพระรามาธิบดีศรีสินทรมหาวชิราวุธ ฯ ล ฯ พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว

ทรงพระราชดำริห์ว่า พระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงศ์วโรปการ ได้ทรงรับราชการสนองพระเดชพระคุณ ในตำแหน่งเสนาบดีกระทรวงการต่างประเทศมาช้านาน ได้ทรงกระทำความดีความชอบทั้งในราชการแผ่นดิน แลในส่วนพระองค์แต่ในรัชกาลที่ ๕ มาจนรัชกาลปัตยุบัน ราชการในน่าที่จะมีสำคัญประการใด แลได้ทรงจัดราชการนั้น ๆ ให้เปนไปโดยเรียบร้อยประการใด มีปรากฎในประกาศเลื่อนกรมครั้งก่อนนั้นแล้ว ต่อมาราชการในน่าที่ยิ่งสำคัญหนักขึ้น กล่าวคือ การรักษาความเปนกลางในระหว่างมหาประเทศที่มีทางพระราชไมตรีกับกรุงสยามทำสงครามแก่กัน อาศัยที่ทรงพระปรีชาสามารถรอบรู้กิจการในน่าที่โดยทั่วถึง จึงได้ทรงผ่อนผันจัดราชการนั้น ๆ ให้เปนไปตามกระแสพระบรมราโชบายมิได้คลาดเคลื่อนจึงมิได้มีเหตุกระทบกระเทือนให้เปนที่มัวหมองแก่ทางพระราชไมตรีกับนานาประเทศแม้แต่เล็กน้อย เปนเหตุประกอบให้เจริญพระอิศริยยศ ปรากฎพระเกียรติคุณแผ่พ่านไป กระทำให้มหาประเทศทั้งปวงมีความนิยมนับถือพระราชกฤดาภินิหารยิ่งขึ้น จนสมเดจพระเจ้ากรุงอังกฤษทรงถวายพระราชอิศริยยศ ตำแหน่งนายพลเอกพิเศษกองทัพบกอังกฤษ แลทรงรับตำแหน่งนายพลเอกพิเศษกองทัพบกสยาม อันพระราชาธิบดีในชมพูทวีปยังมิได้ทรงรับเลยนั้นเปนต้น ในส่วนพระองค์ทรงนับว่าพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงศ์วโรปการเปนเอกอรรคมนตรี ผู้ที่ได้ทรงปฤกษาสรรพกิจน้อยใหญ่ได้สมพระราชหฤทัยทุกเมื่อ เพราะพระเจ้าบรม

วงศ์เธอพระองค์นั้น ทรงมีความชำนิชำนาญในเชิงรัฐประศาสโนบาย หาผู้ใดเปรียบปานได้โดยยาก ทั้งทรงเปนผู้ที่กราบบังคมทูลความเหนโดยตรงทุกเมื่อ โดยความจงรักภักดี และประกอบด้วยสัตยธรรมสุจริตธรรม ปราศจากอคติทั้งสี่ประการ จึงเปนที่ไว้วางพระราชหฤทัยแลทรงเการพอยู่พระองค์หนึ่ง อนึ่งก็ทรงพระเจริญวัยอยู่ในชั้นพระบรมวงศ์ผู้ใหญ่แล้ว สมควรจะเพิ่มพระอิศริยยศให้ใหญ่ยิ่งขึ้น จึงมีพระบรมราชโองการดำรัสสั่งให้เลื่อนพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระเทวะวงศ์วโรปการ เปนสมเดจกรมพระยา มีพระราชทินนามตามจารึกในพระสุพรรณบัตร์ว่า สมเดจพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาเทวะวงศ์วโรปการ ขัตติยพิศาลสุรบดี บรมราชินีศรีพัชรินทรภราดร สโมสรอเนกนิติปรีชามหาสุมันตยานุวัตรวิบุลย์ ไพรัชราชกิจจาตุลย์สุนทรปฏิภาณนิรุกติญาณวิทยาคณนาทิศาสตร์ โหรกลานุวาทนานาปกรณ์ เกียรติกำจรจิรกาล บริบูรณคุณสารสมบัติ สุจริตสมาจารวัตรมัทวเมตตาชวาธยาศรัย ศรีรัตนตรัยสรณธาดา กัลยาณธรรมิกนาถบพิตรนาคนามให้ทรงศักดินา ๓๕๐๐๐ เปนพิเศษ ในตำแหน่งพระองค์เจ้าต่างกรมผู้ใหญ่ในพระบรมมหาราชวัง จงทรงเจริญพระชนมายุพรรณสุขพลปฏิภาณ คุณสารสมบัติ สรรพศิริสวัสดิพิพัฒนมงคลวิบุลยศุภผลเกียรติยศ อิศริยศักดิเดชานุภาพมโหฬารทุกประการเทอญ

พระอนวัชจริยาสาธุปฏิบัติ ทั้งส่วนพระอัตตหิตสมบัติ ทั้งส่วนพระปรหิตปฏิปทา ดังพรรณนามานี้ จะบริบุรณมีในพระองคก็เพราะทรงดำรงในพระอัปปมาท ตามพระบรมพุทโธวาทนิพนธคาถาที่ยกขึ้นตั้งไว้ในเบื้องต้นว่า

อปฺปมาทํ ปสํสนฺติ ปุญฺญกิริยาสุ ปณฺฑิตา

เปนต้น ความว่า บัณฑิตชนย่อมสรรเสริญความไม่ประมาท ในบุญกิริยาทุกสิ่งสรรพ ผู้ไม่ประมาทแล้วย่อมยึดประโยชน์ไว้ได้มั่นทั้งสองประการ คือ ประโยชนใดในปัจจุบัน ๑ ประโยชนใดในสัมปรายภพ ๑ เพราะมาได้บัลลุประโยชนนั้น ๆ ทั้งสองประการ ผู้มีปรีชาญาณจึงกล่าวผู้นั้นว่า เปนบัณฑิต ดำเนิรในประโยชนกิจด้วยปรีชา ดังนี้ ฯ

ความไม่เผอเลอเลินเล่อ ชื่อว่า อัปปมาท โดยเนื้อความก็คือการไม่อยู่ปราศจากสติ ซึ่งเปนเหตุอำนวยสุขเปนผล สาธุชนควรบำเพญให้เปนไป ในส่วนตนแลผู้อื่น ทั้งในคดีโลก ทั้งในคดีธรรม เพื่อครอบงำกำจัดความประมาท พ้นจากความพลั้งพลาดได้บัลลุประโยชนตามความปราถนา ในกิจการแลปฏิปทานั้น ๆ มีข้อนี้เปนอานิสงสผล แม้พระราชนิพนธแห่งสมเดจพระบรมชนกาธิบดี ก็มีว่า อปฺปมตฺตา โหนฺตุ จงเปนผู้ไม่ประมาท ดังปรากฎในพระตราของสมเดจพระบรมวงศบพิตรนั้น เมื่อสมเดจพระบรมศาสดาจะเสดจดับขันธปรินิพพาน ก็ได้โปรดประทานพระปัจฉิมวาจา ทรงย่อย่นสกลพุทธศาสนารวมลงในความไม่ประมาท

ข้อที่สุดว่า อปฺปมาเทน สมฺปาเทถ ท่านทั้งหลายจงยังความไม่ประมาทให้ถึงพร้อมบริบูรณเถิด ดังนี้ ฯ

อัปปมาทนั้น ควรบำเพญให้เปนไปในที่ทุกสถาน แต่จะนำมาบรรหารในที่นี้แต่โดยเอกเทศพอเปนตัวอย่าง คือ ในฆราวาสธรรมแลกรรมบถ ในข้อต้นตามพระพุทธนิพนธที่ตรัสว่า

ยสฺเสเต จตุโร ธมฺมา สทฺธสฺส ฆรเมสิโน

ธรรมสี่ประการของบุทคลใด ผู้เปนคฤหัสถ ประกอบด้วยศรัทธามีอยู่ สจฺจํ ทโม ธิติ จาโค ธรรม ๔ ประการนั้น คือความสัตย ๑ ความข่มใจ ๑ ความอดกลั้น ๑ ความให้ ๑ สเว เปจฺจ น โสจติ บุทคลนั้นละโลกนี้ไปแล้วย่อมไม่เสร้าโศกเลย ฯ

อธิบายความแห่งคาถานั้นว่า อันชนผู้ครองเรือน ซึ่งได้นามว่าคฤหัสถสมควรเปนผู้มีศรัทธา คือเชื่อในกัมมัสสกตา ความที่สัตวมีกรรมเปนของตน ไม่เช่นนั้นก็จะแสวงหาผลแห่งฆราวาสในทางอันประกอบด้วยโทษ ไม่ประหยัดแต่บาปกรรม จะกระทำอไร ก็ไม่คิดว่าเปนทุจริตเสียหาย เปนคนเหนแก่ได้ถ่ายเดียว ไม่เลือกทาง หากินอย่างมิจฉาชีพ เบียดเบียฬผู้อื่นให้เสียประโยชน โทษทั้งปวงนี้มีมูลมาแต่หาศรัทธามิได้ เมื่อเปนเช่นนี้ การครองฆราวาสก็ตั้งไม่ติด แม้ตั้งขึ้นได้แล้วก็ไม่ยั่งยืนมั่นคง ถ้าบุทคลผู้ดำรงฆราวาส มีศรัทธาเชื่อกรรมเชื่อผล ก็จะตั้งตนไว้ในทางที่ชอบประกอบการปราศจากโทษ ไม่เหนแก่ประโยชนตนถ่ายเดียว รู้จัก

แลเหลียวประโยชนของท่านบ้าง หากินในทางสัมมาอาชีวะ เช่นนี้ สามารถจะครองเรือนให้ไพบูลยแลตั้งตระกูลให้ถาวร ฯ ศรัทธาเปนคุณที่จะพึงหวังก่อน โดยความเปนธรรมสามัญของคฤหัสถ สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้าจึงตรัสจัดเปนคุณบทของบุทคลผู้ครองเรือน ไม่ได้ยกขึ้นตั้งเปนประการ ทรงแสดงเฉพาะคุณอีก ๔ สถาน มีความสัตยเปนอาทิ โดยความเปนคิหิธรรม ดังรบุไว้ในคาถา ฯ

ความสัตยนั้น คือความซื่อตรงต่อกัน เปนคุณสำคัญในการคบหาของประชาชน ตั้งต้นแต่ในตระกูล เช่นสามีกับภรรยา มารดาบิดากับบุตร ฯ ถ้าสามีกับภรรยาประพฤติให้เปนที่กินแหนงของกันแลกัน ไม่ไว้ใจกันลงได้ ฝ่ายภรรยาจะรแวงในสามีว่าจะยินดีด้วยสัตรีอื่น ทรัพยที่หาได้มีแต่จะเอาไปปรนปรือเขา ไม่คบตนจริง มีแต่จะพะพิงพำนักหรือคิดปอกลอก ฝ่ายสามีก็สงสัยในภรรยาว่า จะนอกใจแลคบหาบุรุษอื่น จะยักยอกทรัพยสมบัติเอาไปบำเรอชู้ ไม่หาสู่กันกินโดยสุจริต ไม่คิดนำพาในตน ที่สุดจนรแวงในกัน เหตุเล่นการพนันแลสุรุ่ยสุร่าย เช่นนี้ ตระกูลนั้นก็หาความสุขความสบายมิได้ ถ้าต่างประพฤติซื่อตรงให้เปนที่ไว้ใจกันลงได้ ก็จะอยู่ด้วยความเตมใจช่วยกันทำช่วยกันหา มีหน้าชื่นใจบาน ดังมารดาบิดาของนกุลมาณพ ผู้อยู่ร่วมคู่มาด้วยกันแต่ครั้งยังเปนสาวเปนหนุ่มจนแก่เฒ่า ต่างรักใคร่ปรองดองกันตลอดมา เช่นนี้ตระกูลนั้นก็จะมีความสุขความเจริญตั้งยั่งยืนไป ฯ อีกฝ่ายหนึ่งมารดาบิดากับบุตรก็เหมือนกัน ประพฤติไม่ให้เปนที่ไว้ใจกัน

ลงได้ ในการเกี่ยวด้วยสินทรัพย์ก็ดี ด้วยครอบครัวก็ดี ด้วยอย่างอื่นก็ดี เช่นนี้ ตระกูลนั้นก็หาความสุขมิได้ ถ้าประพฤติซื่อตรงให้เปนที่เชื่อถือของกัน ตระกูลนั้นก็จะอยู่เปนสุข ฯ บุตรที่ดีมีตัวอย่างคือพระปทุมกุมาร พระโอรสพระเจ้าพาราณสี พระบิดาเสดจไปปราบจลาจลตามชายพระราชอาณาเขตต์ โปรดให้อยู่รักษาพระนคร พระมเหษีน้อยของพระบิดา มีจิตต์ปฏิพัทธแลให้ช่อง แต่พระกุมารมิได้เกี่ยวข้องในดีด้วย บุตรเช่นนี้จัดว่าเปนศรีของตระกูล ฯ ความคดต่อกัน เปนไปในรวางเจ้ากับข้าก็ดี ในรวางญาติมิตรก็ดี ในที่สุดตลอดถึงคนซื้อกับคนขาย ยิ่งขยายออกไปเพียงใด ความเสื่อมความเสียก็ยิ่งมีเพียงนั้น ฝ่ายความสัตย์แผ่ไปเพียงใด ในคนนั้น ๆ ตั้งแต่ชั้นเจ้ากับข้า ความเจริญก็ย่อมมีเพียงนั้น จึงจัดว่าเปนสำคัญในการคบหา ฯ พุทธาทิบัณฑิตเหนอำนาจประโยชนดังนี้ จึงสั่งสอนให้คนมีสัตย์ต่อกัน ตั้งต้นแต่ให้พูดคำจริง ให้รักษาปฏิญญา คือสัญญาอันชอบธรรมที่ได้ให้ไว้แก่ใคร ๆ แลให้ประพฤติเปนธรรมในบุทคลแลกิจการนั้น ๆ แลสรรเสริญความสัตย์ไว้มีอาทิว่า เปนรสอันล้ำเลิศกว่ารสทั้งหลาย เปนวาจาอันไม่ตายคือไม่รู้จักผันแปร แลเปนเหตุให้ได้ชื่อเสียงเปนที่นับถือของมหาชน ฯ ความสัตย์นี้สมเดจพระทศพลตรัสว่าเปนธรรมสำหรับผู้ครองเรือนประการที่หนึ่ง ฯ

ความข่มใจนั้น เรียกตามคำบาลีว่าทะมะ เปนคุณสำคัญอีกประการหนึ่งของชนผู้อยู่ร่วมกันในตระกูลในหมู่ในถิ่นฐาน ฯ คนทั้งหลายย่อมมีอัธยาศัยต่างประการกัน เช่นบางคนมักหุนหันด้วยอำนาจโทษะ บางคนใจเยน มีอะไรมากระทบกระทั่งก็เฉยได้ ฯ ถ้าคนมีอัธยาศัยร้ายไม่มีสติอันจะเหนี่ยวรั้ง จะประพฤติไปตามสังกิเลสธรรมซึ่งเกิดขึ้น ก็จะเจรจาว่าร้ายแก่เขาบ้าง ประหัดประหารเขาบ้าง เมื่อเปนอย่างนี้ สามัคคีก็ไม่ยืดไป สามีกับภรรยายังแตกกันได้ เพราะเหตุนั้นไม่ต้องกล่าวถึงคนผู้คบกันโดยฉันญาติฉันมิตร ฯ พุทธาทิบัณฑิตเหนโทษเช่นนี้ จึงสั่งสอนคนให้มีอุบายข่มใจของตน ในเมื่อสังกิเลสธรรมเกิดขึ้นครอบงำอย่าให้หุนหันกระทำลงไปตามอำนาจของมัน ฯ แต่กิเลสอันเปนอนุสัยย่อมไวเพื่อจะเกิดขึ้น เหมือนดินปืนอันไวไฟ เมื่ออารมณอันยั่วยวนปรากฏในทวาร ย่อมเกิดขึ้นได้ทันที ยากที่สติจะเหนี่ยวรั้งทัน เหตุดังนั้น ท่านจึงสอนตั้งต้นแต่ให้มีสติรวังทวารภายนอก คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย แลทวารภายใน คือ ใจ เมื่ออารมณ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ มาปรากฏในทวารภายนอกก็ดี เมื่อความนึกเกิดขึ้นในทวารภายในก็ดี อย่าให้อารมณเหล่านี้กระทำใจให้ปั่นป่วนได้ ฯ ชนผู้ข่มใจไว้อยู่นั้น มีทีฆาวุกุมารเปนตัวอย่าง ฯ เธอคิดจะล้างพระเจ้าพรหมทัต แก้แค้นแทนพระราชบิดาในเวลาประทมหลับ แต่รงับอาฆาฏเสียได้ ด้วยนึกถึงโอวาทพระชนกประทานไว้ในข้อว่า จงเหนยาวดีกว่าสั้น หันหาทางสามัคคีดีกับ

พระเจ้าพรหมทัต ก็ได้ราชสมบัติในแคว้นโกศลคืนมา แลได้พระราชธิดาของพระเจ้าพรหมทัตเปนคู่ ภายหลังได้เปนผู้ครองแคว้นกาสีอีกด้วย ฯ ชนผู้มีอุบายข่มใจเปนเครื่องอยู่ เปนผู้ห่างจากความผิดพลั้ง ทั้งเปนผู้อาจรักษาสามัคคี เหตุดังนี้แล สมเดจพระโลกุตมาจารย เมื่อประทานเทศนา จึงตรัสความข่มใจว่า เปนธรรมสำหรับฆราวาสเปนประการที่ ๒ ฯ

ความอดกลั้นนั้น เรียกตามคำบาลีในที่ทั่วไปว่า ขันติ แต่ในคาถานี้เรียกว่า ฐิติ แปลว่าความหยุดใจ เปนคุณสำคัญอีกประการหนึ่ง ของชนผู้เนื่องในชุมนุมตั้งต้นแต่ในตระกูลเดียวกัน ฯ อันชนทั้งหลายผู้มีใจหุนหันด้วยอำนาจโทษะ สมควรจะตั้งอยู่ในทะมะ คือ รู้จักข่มใจตน แต่มิใช่ว่าทุกคนจะทำได้ทั้งนั้น เพราะสังกิเลสธรรมอันเปนเจ้าเรือนย่อมเกิดขึ้นไว ยากที่สติจะเหนี่ยวรั้งทัน ดังกล่าวแล้วในหนหลัง ฯ เมื่อเปนดังนี้ ฝ่ายหนึ่งบันดาลโทษะเจรจาว่าร้ายแลประหัตประหารอีกฝ่ายหนึ่ง แลถ้าฝ่ายซึ่งถูกว่าถูกทำนั้นจะฉุนขึ้นบ้าง ก็จะเกิดบาดหมางวิวาทกันขึ้นโดยไม่สงสัย ความผิดใจกันนี้ ย่อมเปนไปเพื่อแตกสามัคคีธรรมอันจะนำผลที่มิได้เปนประโยชนมาให้แก่ทั้งสองฝ่าย ถ้าผู้ซึ่งถูกว่าถูกทำนั้น มีสติแลเหนความเสียหายอันจะเกิดขึ้นเพราะผู้อื่นเปนเหตุดังนั้นแล้ว น้อมใจในขันติอดกลั้นความล่วงเกินนั้นเสีย อาจตัดต้นเหตุแห่งผลอันไม่เปนที่ปราถนานั้นเสียได้ เหตุดังนั้นพุทธาทิบัณฑิตผู้ยินดีในความสงบ จึงได้สั่งสอนคนให้ตั้งอยู่ในขันติธรรม

ให้รู้จักอดกลั้นต่อเหตุการณอันจะยั่วให้เกิดโทษะ เพื่อรักษาตน แลผู้อื่นทั้งสองฝ่าย ฯ เมื่อมีเหตุเช่นนั้นขึ้น ผู้ถูกกระทบกระทั่ง น้อมใจไปโดยนัยว่า เขากล่าวเขาทำดูหมิ่นตน หรือตนถูกเขา ข่มเหงเช่นนี้ ความขัดใจย่อมเกิดเปนเหตุว่าตอบทำตอบ ฯ ถ้า น้อมใจไปโดยนัยว่า เพราะตนทำเช่นนั้นจึงได้ผลเช่นนี้ หรือ เปนเวรของตนในหนหลังให้ผล หรือว่าเขาไม่รู้เหตุอันถ่องแท้ จึงทำเพราะสำคัญผิด หรือว่าสันดานของเขามักเปนคนหุนหัน เช่นนั้นเอง หรือว่าเขาก่อการณ์ก่อนก็จริง แต่ตนตอบ ก็จะเกิด ความเสียหายแก่ตนด้วย เมื่อคิดเหนเช่นนี้ ขันติย่อมเกิด เปนเหตุรักษาความสงบ ฯ นักปราชญย่อมสั่งสอนให้น้อมใจใน ทางเกิดขันติ ด้วยประการต่าง ๆ ฯ ตัวอย่างแห่งผู้ตั้งอยู่ใน ขันตินั้น เช่นนางอุตตราอุบาสิกา ฯ นางเปนภรรยาแห่งบุตร เศรษฐีกรุงราชคฤห นำนางสิริมามาเปนนางบำเรอสามี ฯ นางสิริมา นั้น ครั้นอยู่มาได้หน่อยหนึ่ง ก็กำเริบหึงนางอุตตราแลพยายามจะ ทำร้าย ฯ ฝ่ายพวกหญิงสาวใช้เหนดังนั้น ก็เข้าป้องกันนาย ของตน ทุบตีนางสิริมาเจ็บช้ำ ฯ นางอุตตรายังกลับห้ามหญิง สาวใช้มิให้ทำ และเอาเปนธุระบริหารนางสิริมาให้อาบน้ำ ทา น้ำมันแก้ฟกกาย ฯ ความทำดีต่อของนางอุตตรานั้น เปนอุบาย ยังนางสิริมาให้รู้สึกความผิดของตนแล้วขอขมาโทษ กลับเปนคน

ดี ฯ ชนมีขันติเปนเครื่องอยู่ ย่อมเปนผู้รักษาตนแลผู้อื่นไว้ได้จากความเสียหายฉนี้ ฯ เหตุดังนั้น สมเดจพระชินสีห์จึงตรัสยกย่องขันติ คือ ความอดกลั้นว่า เปนธรรมสำหรับฆฤหัสถชนเปนประการที่ ๓ ฯ

ความให้นั้น เรียกชื่อตามบาลีเปนหลายประการ โดยมากว่าทาน ในที่นี้เรียกว่าจาคะ เปนกิจสำคัญประการหนึ่งของชนผู้อยู่เปนหมู่เหล่า ฯ ในตระกูลอันหนึ่ง สามีกับภรรยา มารดาบิดากับบุตร ยังต้องสงเคราะหกันด้วยการให้เข้าของ ญาติกับญาติมิตรกับมิตร ยังต้องเอาใจกันด้วยการให้ปันซึ่งเปนอุบายผูกไมตรีแต่การให้อย่างนี้จัดว่าสงเคราะหคือยึดเหนี่ยวใจผูกใจ ฯ คนผู้มีอัธยาศัยเผื่อแผ่มีเมตตาแก่คนขัดสน สละทรัพย์ของตนให้เพื่ออุปถัมภ โดยฐานเปนเพื่อนมนุษยด้วยกัน ดังนี้จัดว่าทาน ฯ อันคนทั้งหลายที่เกิดมาในโลกนี้ กรรมแต่งให้เปนผู้มีประเภทต่างกัน บางคนยากจนขัดสนเพียงจะหาเลี้ยงชีพก็ลำบาก บางคนไม่ถึงกับตกยากแต่ไม่มั่งมี บางคนเปนเศรษฐีบริบูรณด้วยสมบัติจนเหลือใช้ แม้ในทางอื่นก็ยังต่างกันอีก เช่นเปนคนพิการหรือมีกำลัง แต่คนทั้งหลายนี้มีสุขมีทุกขเนื่องถึงกันไม่มากก็น้อย เช่นไม่มีเพื่อนบ้าน คนมีถิ่นฐานก็เปลี่ยวเปล่า ยิ่งใกล้ชิดกันเข้าเพียงใดสุขทุกขของคนเหล่านั้นก็เนื่องใกล้กันเข้าเพียงนั้น ฯ บัณฑิตพิจารณาเหนเช่นนี้ จึงได้สั่งสอนให้รู้จักอารีแก่กันแลกันด้วยการให้ที่เรียกว่าทาน ฯ แต่การให้นั้นบางอย่างก็ไม่ให้ผลจริงแก่ผู้รับ

เช่นให้ทรัพยแก่คนสามารถแต่เกียจคร้าน หวังจะขอทานท่านกินเปนเบื้องน่า ยิ่งได้ก็ยิ่งจะจมอยู่ในความตกยากไม่มีเวลาพ้น ทำตนให้เปนภาระของผู้อื่นเนืองนิตย ฯ คิดเพื่อเปนผลแก่ผู้รับแล้วจึงให้ จัดว่าสัปปุริสทานการให้ของสัตบุรุษ ฯ การให้เช่นนี้เปนอุบายอุดหนุนให้คนได้สู่ความเจริญ เช่นรักษาโรคไข้เจบของคนทั้งหลายเพื่อบำรุงกำลังกายให้บริบูรณ ช่วยเกื้อกูลให้ได้ความรู้ความสามารถอุปถัมภพระศาสนาอันสั่งสอนคนให้ประพฤติชอบ การให้ประกอบด้วยประโยชนเช่นนี้จัดว่าจาคะในคาถานี้ ฯ ผู้บำเพญจาคะนี้มีเศรษฐีอนาถบิณฑิกเปนตัวอย่าง ฯ ท่านคฤหบดีนั้นเปนคนใจบุญได้อุดหนุนคนอนาถาให้สามารถตั้งตัวได้ก็มี นามว่าอนาถบิณฑิกนี้ก็เปนเนมิตตกนาม หมายความนี้เอง แลท่านมีศรัทธาเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา ได้สร้างพระเชตวันวิหาร ได้อุปการพระศาสดาแลพระสงฆสาวกด้วยประการต่าง ๆ มีเกียรติคุณในทางมีน้ำใจเผื่อแผ่ปรากฏมาจนกาลบัดนี้ ฯ สมเดจพระผู้มีพระภาคเจ้า ตรัสความให้นี้ว่า เปนธรรมปฏิบัติสำหรับคฤหัสถชน เปนประการที่ ๔ ฯ

ธรรม ๔ ประการนี้ ของบุคคลใด ผู้เปนคฤหัสถคือคนครองเรือนมีอยู่บริบูรณไม่ตกหล่น บุคคลนั้น เมื่อถึงเวลาทำลายขันธสิ้นชีวิต ย่อมได้ความอุ่นจิตต์ว่า ได้ประพฤติงามตามน่าที่มีคุณธรรมคุ้มครอง ไม่ต้องเสวยวิปฏิสารเดือดร้อนใจว่า เกิดมาเสียเปล่าไม่ได้สั่งสมความดีอย่างใดอย่างหนึ่งไว้ ครั้นจากโลกนี้ไปแล้ว ย่อมมีสุคติเปนที่ถึงในเบื้องน่า ฯ สมเดจพระ

บรมศาสดาจะทรงสรรเสริญธรรมเหล่านี้ ได้ตรัสเปนคำท้าไว้ว่า

อิงฺฆ อญฺเญปิ ปุจฺฉสฺสุ ปุถู สมณพฺราหฺมเณ

ขอให้ถามสมณพราหมณพวกอื่นเปนอันมากดูเถิด

ยทิ สจฺจา ทมา จาคา ขนฺตฺยา ภิยฺโยธ วิชฺชติ

ว่ายังมีธรรมที่ยิ่งกว่าความสัตย ความข่มใจ ความให้ ความอดทนอิกหรือ ฯ

พระองคประทานอนุศาสนีนี้ไว้ ก็ด้วยพระพุทธประสงคจะยังเวไนยชนให้ตั้งอยู่ในสามัคคีธรรม แลได้บัลลุความดีความงามอันเปนผล เปนอันได้ทรงทำน่าที่ของพระศาสดาผู้กรุณาอนุเคราะหชนผู้อยู่ในคำสอน ฯ ขอชนนิกรผู้นับถือพระพุทธศาสนา จงปฏิบัติตามพระอนุศาสนีให้สำเรจประโยชนเปนธรรมานุธรรมปฏิบัติ คือประพฤติธรรมสมควรแก่ธรรม ก็จะได้ชื่อว่า บูชาพระองคด้วยปฏิบัติบูชา ซึ่งจัดว่าเปนบูชาอย่างยิ่งสำเรจเปนมงคลอันล้ำเลิศแก่ตน ฯ อัปปมาทควรบำเพญให้เปนไปในฆราวาสธรรม ดังรำพันมาด้วยประการฉนี้ ฯ

ส่วนอัปปมาทในกรรมบถ ซึ่งสมเดจพระสุคตตรัสว่า เปนมนุษยธรรม สาธุชนควรบำเพญให้เปนไป โดยนัยต่อไปนี้ อันบุทคลจะทำบาปกรรมความชั่วเสียหาย หรือจะขวนขวายบำเพญกุศลก็ตาม แม้จะมีทางทำได้หลายประการ ถึงกระนั้นก็คงรวมลงในทวารทั้ง ๓ คือกายทวาร วจีทวาร มโนทวาร ฯ ทวารนั้นเอง

เปนทางกรรม ท่านจึงเรียกว่ากรรมบถ กำหนดโดยทวารที่เปนกรรม ฯ คำว่ากรรมบถ แปลว่าทางกรรม ใช้เปนคำกลาง ๆ จะให้รู้ว่าดีหรือชั่ว เติมคำหมายให้ต่าง เช่นทางกรรมดีว่ากุศลกรรมบถ ทางกรรมชั่วว่าอกุศลกรรมบถ ในที่นี้กำหนดข้างกรรมดีมี ๑๐ ประการ ตามศาสนโวหารท่านจัดเปนหมวดดังนี้ ความประพฤติดีด้วยกายเรียกว่ากายสุจริตมี ๓ คือ เว้นจากฆ่าสัตว ๑ เว้นจากถือเอาสิ่งของที่เจ้าของไม่ได้ให้ด้วยอาการเปนโจร ๑ เว้นจากประพฤติผิดจารีตประเวณี ๑ นี้เปนหมวดกายที่ ๑ ความประพฤติชอบด้วยวาจาเรียกว่าวจีสุจริตมี ๔ คือ เว้นจากพูดปด ๑ เว้นจากพูดส่อเสียด ๑ เว้นจากพูดคำหยาบ ๑ เว้นจากพูดสำรากเพ้อเจ้อ ๑ นี้เปนหมวดวาจาที่ ๒ ฯ ความประพฤติชอบด้วยใจ เรียกว่ามโนสุจริตมี ๓ คือ ไม่โลภอยากได้ของเขา ๑ ไม่พยาบาทปองร้ายเขา ๑ เหนชอบตามคลองธรรม ๑ นี้เปนหมวดใจที่ ๓ ฯ

มีเนื้อความที่จะพึงพรรณนาว่า ผู้จะเว้นจากการฆ่าสัตวตัดชีวิตจำต้องปลูกเมตตจิตต์ในสัตวทั้งมวล ควรทำตัวของตัวเปนอุปมาน้อมเข้ามาว่า เรารักร่างกายแลชีวิต มีจิตต์หวาดเสียวต่อภัยต่าง ๆ อันจะเปนทางให้เกิดอันตราย คอยมุ่งหมายหลบหลีกป้องกันอยู่เสมอแม้ฉันใด มนุษยแลสัตวอื่นก็หวาดเสียวสดุ้งกลัวฉันนั้น เมื่อทำความรู้สึกในใจเช่นนี้อยู่เสมอ ๆ เปนเหตุไม่ให้เผอเลอคอยคิดงดเว้นละเลิกไม่ทำลายล้างชีวิตผู้อื่นแลสัตว ท่านจัดว่าประพฤติเปนธรรมชื่อว่าเปนบุญ คุณข้อนี้เปนเหตุให้คิดเกื้อกูล

อุดหนุน แลรักใคร่สนิทสนมกลมเกลียวเปนอันหนึ่งอันเดียวกัน จึงเปนคุณธรรมสำคัญในอันบริหารหมู่ประการหนึ่ง ฯ ผู้ใดคิดเหน แต่สุขของตัวถ่ายเดียว ไม่แลเหลียวถึงสุขของผู้อื่นบ้าง จงใจล้างผลาญฆ่าสัตวยังเปนอยู่ให้จำตาย หรือใช้อุบายให้ผู้อื่นฆ่า อันปราศจากเมตตจิตต์คิดตัดสุขของเขาเสีย ผู้นั้นชื่อว่าประพฤติผิดจากทางธรรมจัดเปนบาป ฯ มิใช่ว่าจะห้ามเฉพาะฆ่ามนุษยแลสัตวอื่นก็หาไม่ แม้ฆ่าตัวเองให้ตายก็ไม่สมควร ห้ามทั้งคดีโลกแลคดีธรรม ผู้ฆ่าตัวเองให้ตาย ชื่อว่าเปนผู้คิดสั้น เมื่อได้ประสบทุกขหรืออุปสัค ก็ชอบแต่จะชักนำจิตต์ให้หาทางแก้ ไม่ควรจะยอมแพ้อันเปนคนสิ้นคิดเสียง่าย ๆ รีบดีตนตายก่อนไข้ ทำดังนี้ย่อมเปนที่ดูหมิ่นของคนทั้งหลาย แลทำให้อับอายขายหน้าแก่วงศกุลตลอดถึงพวกพ้องของตน ความได้อัตตภาพมาเปนมนุษย เปนสมบัติอย่างดีที่สุดซึ่งได้ด้วยยาก เมื่อได้แล้วก็ไม่ควรให้เสียไปเปล่า จะสำเรจประโยชนแก่โลกแก่ธรรมได้เพียงใด จำต้องพยายามทำประโยชนไปเพียงนั้น ถึงชีวิตจะน้อยสั้นสิ้นไป ก็ให้หมดไปโดยชอบในทางที่ดี เช่นนี้ไม่ควรเสียดาย เหตุนั้นการฆ่าตัวเองให้ตาย ก็ห้ามในข้อนี้ด้วย ฯ เมื่อเพ่งถึงความทุกขเดือดร้อนของผู้อื่นเปนใหญ่ ไม่หมายเฉพาะแต่การฆ่าให้ตาย แม้ทำร้ายร่างกายให้เจบปวดไม่ถึงแก่ชีวิต ก็เปนปัจจัยให้ผู้ถูกทำร้ายเดือดร้อนได้ ย่อมมีโทษตามประโยคแลวัตถุนั้น ๆ ในทางพุทธจักร ปรับโทษแก่ภิกษุผู้ทำผิดในฐานนี้ เปนชั้นกันตามประโยคของการฆ่า ฯ

ส่วนอาณาจักรปรับตามศักดิเครื่องมือที่ใช้ประหาร โดยฐานทำให้พิการเสียอวยวะ เช่นทำให้เสียตา เสียแขน เปนต้น หรือทำให้เสียโฉม หรือเสียงามเสียทรวดทรงสัณฐาน หรือทำให้เจบลำบากเสียความสำราญ ข้อเหล่านี้ก็เปนอันห้ามด้วย ฯ มิใช่ว่าจะห้ามแต่การทำร้ายเช่นนั้นก็หาไม่ แม้การทำให้ลำบากโดยฐานอื่น เช่นใช้คนสัตวพาหนะเกินความพอดี ไม่ปรานีคิดถึงอกเขาอกเราเอาแต่จะใช้สรอยถ่ายเดียวไม่แลเหลียวถึงการปรนปรือให้ได้รับความสุข ปล่อยปละละเลยให้ได้ทุกขอดอยากซูบผอม ไม่ให้กินนอนแลพักผ่อนตามกาล ทำความสุขสำราญเขาให้เสียไป หรือเลี้ยงสัตวไว้ดูเล่นทิ้งให้อด ๆ อยาก ๆ หรือทำให้ลำบากกักขังผูกมัดไว้ ตลอดถึงกัดปลาชนไก่ เหล่านี้ละอย่าง ๆ ล้วนเปนทางประพฤติเหี้ยมโหดในสัตว จัดเปนการทรกรรม เปนกิจไม่ควรทำอีกประการหนึ่ง ฯ เมื่อกล่าวทางกรรมบถ ฆ่าเองหรือให้ผู้อื่นฆ่าสัตวใด สัตวนั้นตายตามประสงค กรรมบถจึงขาด เปนแต่เพียงทำร้ายให้เจบปวดไม่ถึงชีวิต กรรมบถไม่ขาด เพราะไม่ครบองค์ของปาณาติบาต แม้เช่นนั้น ผู้ถือกรรมบถควรประหยัดด้วยนี้เปนอธิบายในกรรมบถข้อต้น ฯ

การที่สาธุชนงดเว้นจากทำชีวิตสัตวให้ตกล่วงไป ชื่อว่าให้อภัยแก่ชีวิต เปนกิจชอบดีงามอยู่แล้ว แต่เปนไปเฉพาะอวยวะร่างกาย ไม่ทั่วไปถึงทรัพยสมบัติภายนอกแห่งผู้อื่น เพราะทรัพย์ถือกันว่า เปนของรักใคร่คล้ายชีวิต เมื่อมีผู้มาลบล้างกรรมสิทธิ

ถือเอาโดยกิริยาเปนโจร ย่อมเปนเหตุให้ทุกขเดือดร้อนแก่เจ้าของทรัพยได้ เหตุนั้นปราชญผู้มีปรีชาเพ่งความประพฤติชอบธรรมในทรัพยสมบัติของผู้อื่นเปนใหญ่ จึงบัญญัติกรรมบถข้อที่ ๒ ไว้ว่า เว้นจากถือ เอาสิ่งของ ๆ ผู้อื่นทั้งที่มีวิญญาณทั้งที่หาวิญญาณมิได้ แลสิ่งของที่ไม่มีเอกชนเปนเจ้าของ แต่มีคณะปกครองรักษาหวงแหน ได้แก่ของอุทิศไว้เปนกลางเพื่อคนมาก เช่นของสงฆแลของมหาชนในสโมสรสถานนั้น ๆ อันเขายังไม่ได้ยกให้เปนสิทธิขาด ถือเอาเองหรือใช้ผู้อื่นให้ถือเอาด้วยเถยยเจตนา ชื่อว่าถือเอาด้วยอาการเปนโจร จัดว่าเปนอทินนาทานเปนบาป ฯ ผู้งดเว้นจากข้อนี้ ควรคิดถึงทรัพยของผู้อื่นน้อมเข้ามาหาตนว่า เรารักใคร่ชอบใจในทรัพยของเราไม่อยากให้ใครลักฉ้อเอาไปฉันใด ผู้อื่นก็มีความรักใคร่ ไม่พอใจให้ใครคดโกงเอาไปฉันนั้น เมื่อทำความรู้สึกเช่นนี้ เปนเหตุให้งดเว้นละเลิกในอันที่จะทำร้ายทรัพยของผู้อื่น ได้ชื่อว่าประพฤติชอบธรรม จัดว่าเปนบุญ คุณข้อนี้เปนปัจจัยให้บุทคลเลี้ยงชีพโดยชอบธรรม แลเปนที่ไว้วางใจในกันแลกันไม่รังเกียจรแวงสงสัย เพราะเหตุแห่งโจรกรรม ฯ เมื่อเพ่งความเลี้ยงชีพโดยชอบธรรมเปนใหญ่ ไม่หมายเฉพาะแต่กิริยาที่เปนโจร แม้กิริยาที่สมรู้เปนใจกับโจร เช่นรับซื้อของโจรราคาถูกคิดหมายเอากำไรแล้วขายราคาแพง อันเปนเหตุอุดหนุนโจร เปนอันห้ามในข้อนี้ด้วย เพราะว่าทรัพยพัสดุที่ได้มาโดยทางมิจฉาชีพเช่นนี้ คล้ายกับของที่ได้มาด้วยโจรกรรม ไม่ทำความผาสุกสำราญ

ให้เกิดแก่ผู้ได้เท่าไรนัก ซ้ำจะกลับเปนปัจจัยให้เสียทรัพย์เสียชื่อเสียงเสื่อมยศศักดิ ผู้รักตัวจำนงประโยชนควรเว้นจากโทษคือการเลี้ยงชีพในทางที่ผิดเสีย ฯ

เมื่อเพ่งถึงความย่อยยับแห่งโภคทรัพย์ของผู้อื่นเปนใหญ่ ไม่เฉพาะแต่โจรกรรม แม้ทำพัสดุเขาให้เสียหาย เช่นทำร้ายลอบวางเพลิงเผาเย่าเรือนไร่นาของเขาให้พินาศไป ลอบตัดไม้ดอกไม้ผลของเขาให้ป่นปี้ เช่นนี้ก็ควรเว้นอีกประการหนึ่ง ฯ เมื่อกล่าวทางกรรมบถ ลักเองหรือใช้ให้ผู้อื่นลักได้มาก็ตาม ไม่ได้มาก็ตาม แต่พอสิ่งของนั้นเคลื่อนจากที่ กรรมบถขาด ทำโจรกรรมเช่นนั้น แต่ยังไม่ทันทำของให้เคลื่อนจากฐาน กรรมบถไม่ขาด เพราะไม่พร้อมด้วยองคแห่งอทินนาทาน แต่เปนการผิดกฎหมายบ้านเมือง แม้เช่นนั้นก็ควรเว้นด้วย นี้เปนอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๒ ฯ

ผู้งดเว้นจากโจรกรรม ได้ชื่อว่าให้อภัยแก่ทรัพย์สมบัติอันเปนที่รักที่ปลื้มใจของเขา แต่วัตถุอันเปนที่รักใคร่ของบุทคลนั้นเล่า ไม่เฉพาะแต่สิ่งของ แม้รูปร่างกายก็เปนที่รักของกันแลกัน เช่นชายกับหญิง ถึงไม่เปนญาติสายโลหิต ก็ยังมีจิตต์รักใคร่กำหนัดยินดี ด้วยอำนาจเปนสามีภรรยา มีความแตกกันได้ในเมื่อประพฤติผิดใจกัน สิ่งอื่นไม่สำคัญเท่าประพฤติผิดในกาม เหตุนั้นนักปราชญหวังจะห้ามกันความแตกร้าวในมนุษยทั้งหลาย จึงบัญญัติกรรมบถทางกายข้อที่สุดไว้ว่า เว้นจากประพฤติผิดในกาม ฯ โดยย่อหญิงซึ่งเปนวัตถุที่ห้ามของชาย ๓ จำพวก คือภรรยาท่าน ๑ หญิง

อยู่ในความพิทักษรักษาของท่าน ๑ หญิงอันจารีตห้ามเช่นหญิงที่เปนลูกหลานของตน ตลอดถึงหญิงพรหมจาริณี ดังนางชีเปนต้น ๑ แม้ชายก็เปนวัตถุที่ห้ามของหญิงมี ๒ คือชายมีภรรยาแล้ว ๑ ชายอันจารีตห้าม ๑ ฯ หญิงชายผู้ลุอำนาจแก่ราคะอันไม่เปนไปในทางที่ชอบตามธรรมดาวิสัย แม้จะมีฉันทะร่วมกันหรือไม่ก็ตาม คงเปนกามมิจฉาจารแก่ผู้ล่วงทั้งสิ้น การประพฤติผิดในกามนี้ เปนความชั่วร้าย อาจนำความฉิบหายถึงแก่ชีวิตเปนที่สุด ให้เกิดในหมู่มนุษย หญิงชายผู้เว้นจากความประพฤติมักมากในกาม ชื่อว่าประพฤติเปนธรรม ฯ คุณข้อนี้ส่อความประพฤติของสัตรีบุรุษให้บริสุทธิ ปราศจากความรังเกียจในกันแลกัน เปนธรรมสำคัญของตระกูลวงศ ฯ เมื่อกล่าวโดยเจาะจงตามกรรมบถ หญิงชายประพฤติผิดในกามตามที่บรรยายมาแล้ว กรรมบถขาด เปนแต่จับต้อง กรรมบถไม่ขาด แม้เช่นนั้น ผู้รักชื่อเสียงหวังความไม่ให้มีมลทินเปนที่ กินแหนงแคลงใจของผู้อื่นควรเว้นแท้ นี้เปนอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๓ ฯ กรรม ๓ อย่างนี้เรียกว่ากายกรรม เพราะทำด้วยกาย ฯ

ความประทุษร้ายกันในโลก ไม่เฉพาะแต่กายอย่างเดียว แม้วาจาก็ประทุษร้ายได้เหมือนกัน เช่นรู้เหนอย่างหนึ่งกลับพูดเสียอย่างหนึ่ง ทำผู้ฟังให้เข้าใจผิด ซ้ำเสียประโยชนกิจด้วย พูดปดบางอย่างอาจทำทรัพยสมบัติของเขาให้เสียหาย หรือแม้ถึงอันตรายแก่ชีวิต ปราชญผู้เลงเหนความผิดเช่นนี้ จึงบัญญัติกรรมบถข้อที่ ๔ ว่า เว้นจากพูดปด ฯ คำเทจนั้นถ้าผู้ล่วงจงใจกล่าวให้คลาด

จากความจริง แม้ทำกายวิการอย่างใดอย่างหนึ่ง เพื่อให้ผู้ฟังเข้าใจผิด ถ้าเขารู้ความ แม้ไม่เชื่อ ได้ชื่อว่ากล่าวปดทั้งนั้น ฯ ไม่เฉพาะแต่พูดปดจัง ๆ แม้ทำมารยาหรือพูดปดอาศัยมูลเดิม แต่ต่อเติมให้มากกว่าความเปนจริง ซึ่งเรียกว่าเสริมความหรือพูดปดอาศัยมูลเก่า แต่ตัดเอาข้อความที่ไม่ประสงคจะให้ผู้อื่นรู้ออกเสีย เพื่อทำความเข้าใจให้กลายเปนอย่างอื่น ซึ่งเรียกว่าอำความ ปดต่างประเภทเช่นที่อธิบายมานี้ อันผู้ปฏิบัติควรเว้นแท้ ฯ ผู้พูดปดหรือทำกิริยาท่าทางด้วยกายอย่างใดอย่างหนึ่ง เช่นพยักหน้าหรือสั่นศีรษะ ผู้อื่นรู้แล้วจะเชื่อหรือมิเชื่อ ไม่เปนประมาณ ผู้พูดหรือผู้แสดงวิการนั้น ได้ชื่อว่าพูดปด กรรมบถขาด นี้เปนอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๔ ฯ

มิใช่ว่าเปนคำจริงแล้ว จะควรพูดได้ทุกอย่างก็หาไม่ พูดจริงบางคำ อาจทำผู้อื่นให้แตกร้าวจากกันได้ เช่นได้ยินฝ่ายหนึ่งว่าร้ายใส่โทษ อยากจะหาประโยชนแลความชอบเพื่อตน เกบเอาคำตามที่ได้ยินได้ฟังนั้นมาบอกอีกฝ่ายหนึ่ง ถึงคำนั้นจริงก็เปนเหตุให้เขาบาดหมางกัน เหตุดังนั้นท่านจึงบัญญัติกรรมบถข้อที่ ๕ ว่า เว้นจากพูดส่อเสียด ฯ ก็คำจริงเช่นนี้ไม่ควรพูด แม้เขาจะไม่แตกกัน ก็เปนช่องทางให้ร้าวรานกินแหนงแคลงใจ เปนเหตุให้เกิดอาฆาตพยาบาทกัน เพราะเหตุนั้นพึงเว้นถ้อยคำเช่นนี้ ควรพูดแต่คำที่ทำให้เกิดสามัคคีปรองดองกัน ชักจูงคนที่ไม่รู้จัก

กันให้มีความคุ้นเคยกัน ชักนำผู้ที่คุ้นเคยกันอยู่แล้วให้สนิทสนมยิ่งขึ้น ฯ เมื่อกล่าวทางกรรมบถ พูดโดยประสงค์จะยุเขาให้แตกกัน หรือหวังจะให้เขารักใคร่ตน เขาจะแตกกันหรือไม่ ผู้พูดได้ชื่อว่า พูดส่อเสียด กรรมบถขาด พูดโดยเจตนาอื่นกรรมบถไม่ขาด นี้เปนอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๕ ฯ

วาจาอีกอย่างหนึ่ง คือวัดถุที่จะกล่าวนั้น จริงหรือไม่จริงก็ตาม แต่ผู้กล่าวไม่มีความจงใจให้ผู้ฟังเข้าใจผิด มุ่งแต่เพียงให้เจบใจ หวังจะให้เขาได้รับความอับอายอดสูต่าง ๆ อันเปนทางที่ไม่พอใจของผู้ถูกว่า เหตุนั้นท่านจึงสอนให้เว้นจากพูดคำหยาบ ฯ อันถ้อยคำที่หยาบคาย ย่อมไม่เปนที่นิยมของคนทั้งหลาย แม้เพียงได้ยินได้ฟัง ซ้ำถูกเขาว่าเข้าด้วย จะช่วยเพิ่มความไม่พอใจขึ้นอีกเพียงไร ถ้าผู้ถูกว่านั้นเปนคนอยู่ใต้อำนาจตน หรือมีบุญน้อยวาสนาต่ำ ก็ไม่กล้าปริปากได้ ถึงกระนั้นก็นึกโต้ตอบอยู่ในใจ ถูกคนซึ่งเขาไม่ยอมให้ว่า ก็จะเกิดโต้ตอบวิวาทเปนคดีฐานหมิ่นประมาท ผลที่สุดอาจเสียทรัพย์ตามโทษานุโทษ หรือเกิดความโกรธผูกใจเจบคิดแก้แค้นกัน อาจเปนอันตรายแก่ชีวิตได้เปนที่สุด คำหยาบมีโทษเช่นนี้ คนดีจึงควรงดให้ห่างไกล ได้ชื่อว่าเว้นจากพูดคำหยาบ ฯ พึงพูดแต่ถ้อยคำที่อ่อนหวานอันควรดื่มไว้ในใจ สมควรเรียกแม่ก็เรียกแม่ สมควรเรียกพ่อก็เรียกพ่อ

แต่มิได้ยอให้สูงเกินเกียรติยศ ฯ เมื่อกล่าวทางกรรมบถ กล่าวคำหยาบโดยเจตนาจะด่าอาศัยโทสะเปนหัวหน้ากรรมบถขาด กล่าวโดยเจตนาอื่นอันหาโทสะมิได้ กรรมบถไม่ขาด นี้เปนอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๖ ฯ

ยังมีถ้อยคำอีกชนิดหนึ่ง ซึ่งทำผู้พูดแลผู้ฟังให้หลงมัวเมาแลเปล่าปราศจากประโยชน เปนมูลให้ใจหยาบเปนโทษฟุ้งสร้าน เหตุนั้นท่านจึงสอนให้เว้นจากพูดสำรากเพ้อเจ้อ ฯ อันคำเช่นนี้เปนคำลอย ๆ ไม่มีหลักฐานอ้างอิงแลเปนถ้อยคำไม่มีที่สุด มีความสนุกรื่นเริงเปนสมุฏฐาน พูดคำหยาบคายชั่วช้าสามานสำรากเพ้อเจ้อ จนผู้ดีฟังไม่ได้ แสดงอัธยาศัยไพร่เลวอย่างยิ่ง ผู้ปฏิบัติควรเว้นจริงแท้ พึงพูดแต่ถ้อยคำที่มีประโยชนหรือที่ปราศจากโทษตลอดถึงกล่าวอรรถธรรม ฯ เมื่อว่าตามกรรมบถจงใจพูดสำรากผู้ฟังรู้ความ กรรมบถขาด ไม่จงใจกล่าวเช่นนั้น กรรมบถไม่ขาด นี้เปนอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๗ ฯ กรรมบถ ๔ นี้ เรียกว่าวจีกรรม เพราะทำคือพูดด้วยวาจา ฯ

กายวาจาจะเรียบร้อยได้ ต้องอาศัยใจเปนหลัก ถ้าใจดี จะพูดหรือทำอไรก็ดี ถ้าใจร้าย จะพูดหรือทำอไรก็ร้ายไปตามกัน เหตุนั้นจึงเหนได้ว่า ใจเปนสำคัญ ควรฝึกหัดให้ดีไว้ แต่ธรรมดาใจมักเปนไปตามพื้นเดิมก็จริง ถึงกระนั้นยังมีสิ่งที่จะแก้ไขให้ดีได้ด้วยความตั้งใจดี จงดูอย่างของที่ไม่หอมมาแต่เดิมเขายังอบให้หอมได้ เหตุนี้นักปราชญมีพระพุทธเจ้าเปนต้น ผู้สั่งสอนคนให้

ตั้งอยู่ในคุณธรรมความชอบ จึงวางแบบรบอบแห่งความคิดไว้ว่า มโนสุจริต คิดชอบด้วยใจ ฯ อันธรรมดาใจของบุทคล ไม่อาจจะป้องกันมิให้นึกให้คิดได้ แม้จะคิด ก็ควรคิดในทางที่ชอบ อันไม่ประกอบด้วยโทษ แต่ความคิดจะเกิดมีได้ ต้องอาศัยความกระทบอารมณภายนอกเปนปัจจัย เช่นรูปกระทบตาเปนต้น เมื่อสบอารมณอันเปนที่พอใจรักใคร่ ก็อยากได้ใคร่ดี ข้อนี้เปนทางมาแห่งความโลภอันจะทำบุทคลให้เสียหาย เมื่อความอยากมีอยู่แล้ว ก็เปนเหตุให้ขวนขวายเสาะแสวงหา ในทางที่ชอบธรรมบ้าง ไม่ชอบธรรมบ้าง ครั้นไม่ได้ในทางที่ชอบ ก็จะประกอบขวนขวายในทางผิดธรรม ชักนำกายวาจาให้ทำให้พูดไปในทางนั้น ความอยากได้บังคับกายวาจาเช่นนี้ ท่านจึงห้ามไม่ให้อยากได้ของเขามาเพื่อตน ผู้ปฏิบัติจำต้องเว้นแท้ ฯ เมื่อกล่าวทางกรรมบถ คิดอยากได้ของ ๆ ผู้อื่นนึกน้อมมาเพื่อตน กรรมบถขาด เว้นแต่เพียงคิดอยากได้เท่านั้น กรรมบถไม่ขาด นี่เปนอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๘ ฯ

ธรรมดาอารมณซึ่งมากระทบนั้น ย่อมดีบ้าง ชั่วบ้าง ตามปัจจัย ถ้าสบอารมณอันไม่เปนที่พอใจ ก็เกิดปฏิฆะ คือความหงุดหงิดคิดประทุษร้าย ข้อนี้เปนทางมาแห่งความอาฆาต ซึ่งให้คิดพยาบาทในสัตวบุทคลแล้วแลผูกใจเจบไว้ เพื่อหาช่องทางจะทำร้าย เมื่อใจมุ่งหมายอนัตถะเปนเบื้องน่า ก็เปนเหตุให้กายวาจาทำพูดในทางนั้น จนกว่าจะสำเรจตามความมุ่งหวังของ

ตน ที่สุดผลอาจถึงความพินาศป่นปี้ด้วยกันทั้งสองฝ่าย ความพยาบาทมีผลร้ายเช่นนี้ เปนน่าที่อันผู้ปฏิบัติควรวิรัติงดเว้น อีกประการหนึ่ง ฯ กล่าวตามกรรมบถ เมื่อเจตนาคดคิดมุ่งร้ายเขาหรือนึกแช่งเขาให้พินาศ กรรมบถขาด เปนแต่เพียงโกรธหรือไม่พอใจ กรรมบถไม่ขาด นี้เปนอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๘ ฯ

อันความเหนหรือความคิดจักเปนไปได้ ต้องอาศัยอารมณเข้าอุปถัมภซึ่งตนเคยกระทำส้องเสพมาแล้ว เหตุนั้นบุทคลผู้ไม่ได้สดับธรรมของสัตบุรุษ จึงมีความเหนผิดจากธรรม คือเหนว่าคนเราจะทำดีหรือทำชั่วก็ตาม แม้ทำแล้วก็ไม่ชื่อว่าเปนอันกระทำเมื่อทำชั่ว ไม่มีคนรู้ ไม่มีคนจับได้ หรือไม่มีคนลงโทษ ก็เปล่าทั้งนั้น ต่อมีคนรู้จับได้หรือลงโทษต่างหาก จึงจะให้โทษ ฯ ถึงคราวทำดีเล่า เมื่อไม่มีคนรู้ ไม่มีคนชม หรือไม่มีคนให้บำเหนจรางวัล ก็เปล่าเหมือนกัน ต่อมีคนรู้ มีคนชม หรือให้รางวัลต่างหาก จึงให้คุณ ถือปัจจัยภายนอก คือบุทคลเปนผู้อำนวยแล้วแลอ้อนวอนขอร้องบนบานผีสางเทวดาเปนต้น เพื่อได้ผลตามปรารถนา ความเหนเช่นนี้ เรียกว่าอกิริยทิฏฐิ ผิดคติพระพุทธศาสนา ที่ถือว่า การทำคือกรรมเปนเหตุอำนวย นี้เปนความเหนผิดข้อต้น ฯ บางคนมีความเหนว่า คนเราจะได้สุขหรือทุกขก็ได้เอง สุขทุกขไม่มีเหตุไม่มีปัจจัย สุดแล้วแต่เคราะห ถึงคราวเคราะหดี ก็ได้ดีเอง ถึงคราวเคราะหร้าย ก็ได้ทุกขโทษถือคราวกาลเวลาเปนผู้อำนวย อยากจะทำอไรก็ทำไปตามชอบ

ใจ เพราะไม่เกรงกลัวต่อเหตุแห่งทุกขโทษ ความเหนเช่นนี้ เรียกว่าอเหตุกทิฏฐิ ผิดคติพระพุทธศาสนา ที่ถือว่าธรรมทั้งปวงทั้งดีทั้งชั่วเกิดแต่เหตุ นี้เปนความเหนผิดข้อที่ ๒ ฯ บางคนมีความเหนว่า สัตวบุทคลไม่มี ล้วนเปนแต่ธาตุส่วนหนึ่ง ๆ ประชุมกัน เกื้อกูลกันหรือทำร้ายกัน ไม่เปนบุญไม่เปนบาป คือเหนว่าบุญไม่มี บาปไม่มี นึกจะประพฤติอย่างใด ก็ทำไปอย่างนั้น ความเหนเช่นนี้ เรียกว่านัตถิกทิฏฐิ ปฏิเสธโดยประการทั้งปวง ผิดคติพระพุทธศาสนา ที่รับสมมติสัจจะ (จริงตามสมมติ) แลคติแห่งธรรมดา คือกัมมัสสกตา (สัตวมีกรรมเปนของตน) นี้เปนความเหนผิดข้อที่ ๓ ฯ ทิฏฐิ ๓ นี้เปนมิจฉาทิฏฐิ เหนผิดจากคลองธรรมที่ชอบ อันผู้ปฏิบัติไม่ควรส้องเสพเลยเปนอันขาด ควรจะทำความเหนให้ถูกตรงต่อคลองธรรมที่ชอบ การที่จะประกอบกระทำได้เช่นนี้ ก็เฉพาะแต่สิ่งอันเปนวิสัยของตน ในข้อที่ไม่เคยนึกไม่เคยคิดไม่เคยประสบพบเหน ก็เปนการยากที่จะดัดแปลงแก้ไขความเหนนั้นให้ตรงได้ เพราะเหตุนั้นการศึกษาเล่าเรียนพระธรรมวินัย หรือการสดับตรับฟังธรรมที่ชอบ จึงเปนปัจจัยช่วยประกอบความเหนให้ถูกตรงต่อคลองธรรมได้ คือเปนเหตุให้เหนว่า กรรมดีกรรมชั่วมีอยู่จริง ผู้ใดทำดีหรือชั่ว กรรมที่ทำนั้นก็เปนของ ๆ ผู้นั้น หรือเหนว่าสุขแลทุกขเกิดแต่เหตุ คือเหตุที่ทำไว้ดี ก็ได้รับผลดี เหตุที่ทำไว้ชั่ว ก็ได้รับผลชั่ว หรือเหนว่า บุญบาปมี โลกนี้โลกน่ามีอยู่จริง ความเหนเช่นนี้เรียก

ว่าเหนชอบ ฯ กล่าวตามกรรมบถ เหนผิดจากคลองธรรมกรรมบถขาด มีความเหนอย่างอื่นแต่ไม่ผิดจากคลองธรรม กรรมบถไม่ขาด นี้เปนอธิบายในกรรมบถข้อที่ ๑๐ ฯ กรรม ๓ ข้างปลายนี้เรียกว่ามโนกรรม เพราะทำคือคิดด้วยใจ ฯ

กิริยาที่เว้นจากอกุศลกรรมบถ ๑๐ แล้ว ประกอบกุศลกรรมบถ ๑๐ ดังได้กล่าวมา ได้ชื่อว่าบำเพญบุญ บุญนี้แลย่อมให้เกิดสุขทุกเมื่อ คือให้เกิดสุขในขณะที่ทำ แลในเวลาสิ้นชีวิตในปัจจุบันนี้ แลในสัมปรายภพเบื้องน่า เหตุนั้นสาธุชนพึงบำเพญบุญกุศลให้บริบูรณดังบรรยายมา ก็จะมีความเจริญรุ่งเรืองงอกงามไพบูลย ในพระพุทธศาสนา ของสมเดจพระผู้มีพระภาคอรหันตสัมมาสัมพุทธเจ้า ผู้พระบรมศาสดา ด้วยประการฉนี้ ฯ

พระอนวัชจริยากัลยาณวัตร ทั้งส่วนพระอัตตหิตสมบัติ ทั้งส่วนพระปรหิตปฏิปทา ที่ได้พรรณนามาแล้วในหนหลัง เพื่อทรงยังพระธัมมบีติให้เกิดขึ้นในพระหฤทัย มีนิทัศนนัย ดังถวายวิสัชนามา ด้วยประการฉนี้ ฯ

ในลำดับนี้ จะตั้งสัตยาธิษฐานประสาธพระพรถวาย ด้วยอภิปรายตามพระราชนิพนธคาถาอัษฎกฉันท อันสมเดจพระรามาธิบดีศรีสินทรมหามกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าสยาม พระบรมชนกนาถทรงพระกรุณาโปรดเกล้า ฯ พระราชทานพระนาม แด่สมเดจพระบรมวงศบพิตรดังต่อไปนี้

เทวญฺญตโรทยวํโส อิติ เสฏฺฐาภิเธยฺยโต
นามํ โหตุ กุมารสฺส อิมสฺเสว ปิยสฺส เม
รตนตฺตยเตเชน มยฺหญฺจ ปุญฺญเตชสา
อยํ ทีฆายุโก โหตุ กุมาโร มม ปุตฺตโก
อโรโค สุขิโต โหตุ ยสวา ปริวารวา
สมนฺนาคโต จ โหตุ ตถารูเปน เตชสา
ยถาสกํ รกฺเขยฺย มาตรํ อญฺญโปสโต
กุลญฺจ อนุรกฺเขยฺย เปตฺติกมฺปิ อนาคเต ฯ

คำว่าเทวัญอุทัยวงศ จงเปนนามแห่งกุมารนี้นี่แล ผู้เปนที่รักของเรา โดยเปนนามาภิไธยอันประเสริฐ เพราะเดชแห่งพระรัตนตรัยด้วย เพราะเดชแห่งบุญของเราด้วย ขอกุมารผู้เปนบุตรของเรานี้ จงมีอายุยืนนาน มีความสุขสำราญ ไม่มีโรค มียศ มีบริวาร แลประกอบด้วยเดชเหนปานนั้น พึงรักษามารดาของตนอย่างไร จากบุรุษอื่น แลพึงตามรักษาตระกูล แม้เปนของบิดาไว้ในอนาคตกาล ฯ

สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ สิทฺธมตฺถุ อิทํ ผลํ
เอตสฺมึ รตนตฺตยสฺมึ สมฺปสาทนเจตโส ฯ

ขอพระราชทินพรนี้ จงเปนผลสมฤทธิ ๆ ๆ แด่สมเดจพระบรมวงศบพิตร ผู้มีพระหฤทัยเลื่อมใส ในพระรัตนตรัยนี้ เทอญ ฯ

ขอถวายพระพร

ฆรา วาส ธรรม เปนพระ นิพนธของ สมเดจ พระ มหา สมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส กรรมบถพระมหาจั่นเปรียญ๖ ประโยค วัดเทพศิรินทราวาส เรียบเรียง ฯ

